

м.с.
Стор 54-69

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1976 — Ч. 6 (186)

Б. РУБЧАК: ДВІ ПОЕЗІЇ

**М. ТАРНАВСЬКА: ЄВГЕНІЯ
ЯРОШИНСЬКА**

**О. КОРОТЮКОВ: НАВКОЛО ІВАНА
СВІТЛИЧНОГО**

**Ю. СТЕФАНИК: ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ
М. ПОНЕДІЛКА**

**К. ПОЛЛІТ: КОМПОЗИЦІЇ
В ЧОРНОМУ І БІЛОМУ**

**І. В.: РАШОМОН-ЕФЕКТ, АБО ТРАГЕДІЯ
ЗАПРОГРАМОВАНОЇ ЛЮДИНИ**

М. ПЕРАХ: ЗУСТРІЧІ У СИБІРУ

**"SUČASNIST" — JUNI 1976
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НОВЕ ВИДАННЯ

ІСТОРІЯ ХВОРОБИ ЛЕОНИДА ПЛЮЩА

Видання друге з післясловом Леонида Плюща.

Упорядкування і коментарі
Тетяни Ходорович

Переклад з російської мови

Обкладинка Любослава Гуцалюка

Ціна 5. 00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic off Germany

у США:

Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1976
Ч. 6(186)
РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видав: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ДВІ ПОЕЗІЇ

Богдан Рубчак

ДРУГЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Порву. Ця золота вимова
сочистих, перестиглих уст,
кругами повними римована,
цих сплетьень виплеканий хист
осточортіли. Чорний покруч
із дожа гожого зроблю —
бурштин, цинобру, червінь, охру
переміню в оглухлий зруб
і знак мовчанням білим-білим,
як шибеницю, оточу:
хай повдовує голим тілом
без вишитих, майстерних чуд.
Якщо зуміє подолати
похмілля барв, мов шум вина —
зусиллям першим немовляти
зелене вимовить він А.

ДРУГА ОГОРОЖА

Мережу я спорудив на межі,
де пальці слів уже не досягають:
крізь різьблені щілини просякають
рослини темні, мов слизькі вужі.
Ці візерунки візантійських брам
розсиплються, розпустяться, розтануть,
і у валах тривалого туману
розвіється оселя, Міріям.

Прийди, неначе первістка. Схились,
неначе вітки тінь на підвіконні,
щоб кровоколом білогриві коні
промчались знову. Як співав колись.

Сестрою милосердя пригорни,
накресли перстень на піску під нами, —
первинними знаками, як руками,
від первісного сну охорони.

ЄВГЕНІЯ ЯРОШИНСЬКА: ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ (I)

Марта Тарнавська

У тритомовій *Енциклопедії українознавства*, що появилася за редакцією Володимира Кубійовича в 1949 році в Мюнхені, про буковинську письменницю Євгенію Ярошинську немає жодної згадки. Не згадується прізвище Ярошинської і в двотомовому англomовному виданні цієї енциклопедії, що вийшло друком у 1963-1971 роках у Торонто. Невже справді місце Євгенії Ярошинської в історії української літератури таке незначне і нетривале?

Євгенія Ярошинська прожила лише 36 років. Літературний її талант не дорівнював талантам високообдарованих її сучасників-буковинців — Юрія Федьковича чи Ольги Кобилянської. Обмежена освіта, постійна зарібкова праця та ізольоване життя на буковинському селі не сприяли поширенню обріїв та інтелектуальному зростанню. Однак, літературна спадщина Ярошинської немала і дуже цікава: вона має не лише історично-пізнавальну, але й літературно-мистецьку вартість.

У 1968 році було століття від народження Євгенії Ярошинської. На еміграції з цієї нагоди появилася кілька невеличких статей, що нагадували українській громаді про цю забуту буковинську письменницю. На батьківщині, де все відбувається за наперед укладеним пляном і де особливу увагу приділяють важливим роковинам, вийшов однотомник зібраних творів Ярошинської з статтею про письменницю літературознавця Федора Погребенника.¹ *Твори* вийшли в світ тиражем 20 000 примірників, і, як звичайно, значний відсоток цього тиражу опинився за кордоном. Це дає змогу українському еміграційному читачеві запізнатись із неприступною досі літературною спадщиною Євгенії Ярошинської та відкрити для себе цікаву літературну

1. Євгенія Ярошинська, *Твори* (Київ: Дніпро, 1968), 466 стор. Це не перше видання творів Євгенії Ярошинської у радянській Україні.

До 90-ліття народин появилася том вибраних творів із вступною статтею А. П. Коржупової: Євгенія Ярошинська, *Вибрані твори* (Київ: Держлітвидав України, 1958), 426 стор. Деякі твори Ярошинської можна знайти в антологіях, наприклад, *Веселка, антологія української художньої літератури для дітей*, (Київ: Веселка, 1967), т. 1. Література дожовтневого періоду, стор. 308-319.

постать, що була складовою частиною українського літературного процесу на переломі 19 і 20 століть.

За час свого короткого життя, в обставинах, що не сприяли літературній творчості, Євгенія Ярошинська написала досить багато. Біо-бібліографічний словник українських письменників, що вийшов у Києві в 1960-65 роках, начисляє 56 позицій самих лише літературних творів Євгенії Ярошинської, у тому числі й одну велику на майже 200 сторінок повість.²

Проте, Євгенія Ярошинська була не лише письменницею. Вона була вчителькою з покликання і писала на педагогічні теми, була емансипованою жінкою, що домагалася освіти й рівноправности для жінок та брала участь в організованому жіночому рухові; вона була завзятим фолкльористом і своєю працею в цій ділянці значно спричинилася до утривалення великих цінностей усної словесности та народного мистецтва.

Євгенія Ярошинська відіграла важливу роль в культурному відродженні Буковини. Це була одна з невеликих, але твердих цеглин, що творять разом велику будівлю української культури, і вона з кожного погляду заслуговує на те, щоб пам'ять про неї відсвіжити й утривалити.

ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ

Євгенія Ярошинська народилася 18 жовтня 1868 року в селі Чункові Кіцманського повіту на Буковині. Батько, Іван Ярошинський, був учителем народної школи. Про матір Євгенії в біографічних нотатках жодної згадки немає. В родині, крім Євгенії, була ще друга дочка, Емілія, та двоє молодших синів. Рід Ярошинських походив зі Східньої України: прадід Євгенії належав до родовитої сім'ї, але, замішаний у якусь політичну конспірацію, мусів утікати за кордон і прибув на Буковину в 1812 році. У домі Ярошинських говорили по-українському, однак освіту Євгенія здобула в німецькій школі. У 1882 році вона закінчила 6 клас народної школи (Übungsschule) у Чернівцях з дуже добрим успіхом, і на цьому формальна її освіта закінчилася. Проте в Євгенії була велика охота вчитися далі, і вона самостійно, вдома, продовжувала свою освіту, читаючи історичні та літературні твори німецьких класиків та німецькі переклади з англійської і французької літератур. Під впливом лектури 14-літня Євгенія почала писати вірші й оповідання німецькою мовою. Згодом деякі з цих речей появилися навіть друком у буковинських і віденських журналах. Цим

2. *Українські письменники: біо-бібліографічний словник*, Київ, Державне вид-во художньої літ-ри, 1960-65, т. 3, стор. 778-783.

молоденька дівчина звернула увагу на себе тодішніх українських діячів. Етнограф Григорій Купчанко почав заохочувати її, щоб вона записувала з уст народу українські народні пісні. Це й дало початок для зацікавлення Ярошинської на протязі всього життя українським фолкльором. Педагог і культурний діяч Омелян Попович, що був активним співробітником газети *Буковина*, мав вирішальний вплив на народження Євгенії Ярошинської як української письменниці. Важливу роллю в українізації Євгенії Ярошинської відіграв і Юрій Федькович. "Я була завше доброю русинкою", — писала Ярошинська в одному з листів до Михайла Павлика, — "но чи я би була писала по-руськи, то знов питане, якби не були мене до того нарадили".³ Віденські редактори хвалили німецькі оповідання Ярошинської і заохочували писати далі, та українські впливи перемогли. Перші українські оповідання 18-літньої тоді авторки появилися в *Бібліотеці для молодіжї* та в *Буковині* 1886 року, і з цього часу вона писала літературні твори виключно українською мовою. У липні 1891 року помітно поширилися обрії для молододі дівчини: в гурті культурно-освітніх галицьких діячів (серед них Наталії Кобринської та Олени Кисілевської) — Ярошинська відбула подорож до Праги, де відвідала промислову чеську виставку. 1 січня 1893 року Євгенія почала працювати молодшою учителькою в селі Брідок.

Після трирічної практики, у травні 1896 року, склала кваліфікаційний учительський іспит для праці в школах з німецькою та українською викладовою мовою і від вересня 1896 року дістала посаду вчительки в селі Раранче (тепер Рідківці Чернівецької області). Річна платня її становила 470 ринських: "До життя на селі досить, але на те, щоб робити подорожі, щоби образувати дальше свій дух, не стає", — писала Ярошинська друзям. У шкільному році 1899-1900 Євгенія перебувала на Шлезьвігу, де на кошт Краєвого фонду вчилася нової ткацької техніки у ткацькій школі місцевості Фройденталь. У Фройденталі вчилася Євгенія не лише ткацтва: вона почала самотужки вивчати італійську мову. Повернувшись, намагалася дістати вчительську посаду в Чернівцях, але це їй не вдалося. В листах Ярошинської з грудня 1902 року, є натяки на якісь не означені ближче клопоти із здоров'ям. У лютому 1903 здоров'я ніби поліпшилося, але вже 8 травня того ж року Ярошинська пише Константині Малицькій: "Я тепер прислабла і дістала відпустку для поратовання здоровля. Вже на 15 с. м. опускаю Раранче, може вже не поверну більше до

3. Тут і далі всі цитати з листів Ярошинської взяті з цитованого одномника Є. Ярошинська, *Твори*, Київ, 1968. У дальших посиланнях скорочено: *Твори*.

него". Але у Раранче Ярошинська ще повернулася. У вересні 1903 року вона писала Малицькій: "Я тепер вже здоровіша та світ видається мені кращим". 6 липня 1904 року Ярошинська була ще бадьора і плянувала видання двотомової збірки своїх оповідань. 19 липня цього ж року вона з батьком брала участь в учительській конференції в Чернівцях, де навіть виголосила доповідь. Після конференції, однак, вона раптом захворіла і в чернівецькому шпиталі мусіла перейти якусь ближче не означену операцію. Операція пройшла погано, і 21 жовтня 1904 року Євгенія Ярошинська померла. Українська громада Чернівців влаштувала своїй письменниці величавий похорон. Над могилою Ярошинської промовляли від письменників Осип Маковей і Сильвестр Яричевський, від жінок — Константина Малицька, від учителів — Омелян Попович. Євгенія Ярошинська відійшла від життя тридцятишестилітньою жінкою, в самому розквіті своїх творчих сил.

Якою була Євгенія Ярошинська як людина? З портретів письменниці дивиться на нас досить огрядна постать чорнобрової, круглолицьої, типової української дівчини. Одяг у неї — інтелігентки, міщанки. Волосся її — кучеряве, коротко стрижене. На груповому фотопортреті з Кобилянською Ярошинська виглядає як її антипод: тонке й видовжене, майже аскетичне обличчя Кобилянської видається контрастом до огрядного обличчя Євгенії Ярошинської.⁴

Особисте в житті письменників, а вже особливо інтимне життя, почуття і взаємовідносини з найближчими людьми, що часто є головними мотивами життєвих вчинків та літературної творчости, у нас найчастіше промовчують. Промовчують на еміграції, бо на поверхні тут панує й досі лицемірна вікторіяньська цнотливість; промовчують з якоїсь особливої цнотливости й на батьківщині. Скупі та неповні наші відомості про інтимне життя найбільших велетнів нашої літератури, а що вже говорити про життя звичайних, другорядних письменників?

"Моя життєпись єсть дуже поединча", — висловлювалася Євгенія Ярошинська про своє життя. Лідія Бурачинська згадує про "вперту вдачу" Ярошинської, що допомогла їй перемогти опір "владного й неухильного батька" та домогтися самостійного життя;⁵ Євгенія ніколи не була одружена. Чи були спроби "владного й неухильного" батька видати її заміж проти її волі? Чи пережила вона якесь нещасливе кохання, що не могло

4. Цитоване видання *Твори* (1968) містить п'ять фотопортретів письменниці.

5. Л. Бурачинська, "Одна з перших", *Жіночий світ* (жовтень 1968), стор. 7.

завершитися подружжям? Про ці справи в опублікованому листуванні немає натяків. "... нема ліпшої потішительки в журі, як праця, при ній забувається на бурі, які душею метають, на біль, що серце стискає", — писала Євгенія Кобилянській: Які це були бурі? Який це біль? "... я, відай, на світ народилася песимісткою..." — писала вона в 1896 році, але два роки пізніше в іншому листі читаємо: "Колись-то брала я жите трагічно, а тепер переконалася, що се глупота, бо нащо собі затроювати тих пару літ, які маємо жити, самокопирсанем і думанем над тим, що потім станеся". Сама Ярошинська вважала себе "людиною зовсім реальною, прозаїчною", а в листі до Павлика 1902 року, подала ось таку самохарактеристику: "В мене дуже задоволена натура, я вікую терпіти, а як була-м здоровою, то часом був і Galgenhumor".

Ольга Кобилянська, що була довгий час у дружніх відносинах з Ярошинською, характеризувала її, як людину незвичайно характерну, ширу, пряму й енергійну, що "відчувала сама далеко ніжніше, чим висловлювалася в письмах" і "в котрої було незвичайно тонке і тепле чувство..." В архівах існує десь листування між Кобилянською та Ярошинською, що було довготривале та (як можна судити на основі кількох друкованих листів) незвичайно цікаве та багате на особисті подробиці. Серед радянських літературознавців, одначе, що а priori уникають заглиблення в приватне й особисте життя письменниці, це листування не викликало зацікавлення. Воно не було повністю включене в *Твори*, бо, як каже редактор у примітках, "воно має переважно побутовий характер". В одному з надрукованих листів до Кобилянської, з травня 1896 року, Ярошинська писала: "Поїхала-м з жалем з Чернівець, жертвуючи традиціям мого народа і моім власним переконанем о особисте щастя. Об сім ще колись поговоримо обширнійше, як я на сесю справу зимно дивитись буду, бо тепер вона ще мені дошкуляє. Але як якийсь казав: добре все перейти, щоби потім мати за що розповідати. Й так як, може, колись виступлю перед публікою з історією, котра всім буде здаватись неправдоподібною". Яка це неправдоподібна історія, яка це жертва особистого щастя? В друкованих документах відповіді на ці питання немає. Подаючи дані про себе для чеського наукового словника, Євгенія Ярошинська писала: "Тепер приступаю до моєї автобіографії; вона не подібна зовсім до біографії славних людей, хоч була і в мене 'Sturm und Drangperiode', но я о тім не буду розписуватись". І не розписувалась. А шкода. Бо найкраще було б почути таки від самої письменниці про ці її молодечі роки бурі й натиску і творчого зростання.

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ

Писати почала Євгенія Ярошинська молоденькою дівчинкою. Спершу це були поезії та оповідання німецькою мовою. Поезії залишилися недрукованими, але три німецькі оповідання появились друком, а саме: "Ein Frauenherz" (Жіноче серце) в 1886 році у віденському журналі Das interessante Blatt і "Cousin Fritz" (Кузен Фріц) у 1887 році в цьому ж журналі та 1890 року у чернівецькому виданні Im Buchwald оповідання п. н. "Eine Künstlerehe" (*Подружжя мистців*). Першими друкowanими творами Ярошинської українською мовою були оповідання для молоді "Милосердний пес", що появилось у 1886 році в *Бібліотеці для молодіжї*, та якийсь ближче не встановлений переклад з французької мови п. н. "Уроена слабість", що був друкований у *Буковині* теж 1886 року. Рік пізніше (1887) у збірці *Зерна*, літературно-науковому додатку до *Буковини*, появилось оповідання Ярошинської "Вірна любов". Ця збірка, що її упорядником був Омелян Попович (якому головне й завдячуємо, що Ярошинська почала писати по-українському), містила й твори Юрія Федьковича та Данила Млаки (С. Воробкевича), — отже Ярошинська потрапила в добре літературне товариство, і це вже був її справжній літературний дебют. У наступних роках Ярошинська опублікувала, головне в *Бібліотеці для молодіжї* та в *Дзвінку*, цілу низку оповідань для дітей, що опісля були зібрані в книжечки: *Перша китичка для малих дівчат* (1901), *Друга китичка для малих дівчат* (1901) та *Повістки* (1902). Дитячі твори Ярошинської втішались популярністю і визнанням у її сучасників. Їх позитивно оцінюють і сьогоднішні літературознавці. З визнанням висловлюються про них редактори *Веселки: антології української художньої літератури для дітей*, а автори виданої в Києві восьмитомової *Історії української літератури* присвячують її дитячій творчості цілий відступ:

"Цінну сторінку в літературній спадщині Ярошинської становлять її оповідання й казки про дітей молодшого й старшого шкільного віку, більшість яких уперше друкувалися в журналі *Дзвінок* у 90-их роках. Прості, щирі, написані з глибоким знанням психології дітей, ці твори письменниці мали на меті прищеплювати юним читачам гуманні, розумні, добрі людські риси, виховувати в них любов до праці, науки, природи й історії рідного краю".⁶

Ці українські радянські критики, одначе, не можуть стриматися, щоб не додати на закінчення ще й таке речення:

6. *Історія української літератури*, 8 т.: (Київ: Наукова думка, 1969), т. IV, стор. 111.

"Подібно до творів Л. Толстого для дітей, які Ярошинська мала за взірць для себе, в ряді її оповідань і казок наявні повчання в дусі християнської моралі й етики — це, звичайно, знижує її виховну й естетичну вартість".⁷

Позитивно висловлюється про дитячі оповідання Ярошинської і Федір Погребенник, відзначаючи, однак, як негативні риси їх "морально-дидактичний характер" та факт, що деякі з них "втримані в дусі проповідуваної церквою християнської моралі".⁸

Проте основна частина літературної творчості Ярошинської призначена для дорослого читача. Починаючи від 1886 року оповідання й нариси Ярошинської почали досить регулярно появлятися в *Зернах*, літературно-науковому додатку *Буковини*, в *Буковинському календарі* та в часописах *Буковина* і *Зоря*. В останні роки життя письменниці кілька її нарисів було надруковано в *Літературно-науковому віснику*, що виходив у Львові за редакцією Івана Франка.

Євгенія Ярошинська добре знала життя і побут буковинських селян. "Я щодень маю спосібність сходитись з народом і студіювати его життя" — писала вона Павликові. Ці свої спостереження письменниця використала у серії нарисів й оповідань із селянського побуту, що з них вирізняються такі, як "Вірна любов" (1887), "Проклятий млин" (1891), "Липа на межі" (1897), "Адресатка померла" (1902) та "В лісі" (1903).⁹

В оповіданні "Вірна любов" селянка Єлена розповідає про своє кохання з Степаном, про розлуку, що її спричинила його військова служба, про шлюб із Василем — на угоду і під натиском батьків, про поворот Степана, смерть Василя і остаточне з'єднання із Степаном. Оповідання написане реалістичною манерою, з великою дозою ідеалізації селянських характерів. Усі герої оповідання — типи позитивні, до них авторка виявляє зрозуміння і співчуття. Усіх вона наділяє прикметами чесности й добросердечности. Батьки, що примушують Єлену віддатися за Василя чинять це під тиском обставин, бо в них ще інші діти і вони не можуть довіку Єлену "на своїх плечах тримати". Василь, хоча спершу і не любий Єлені, є добрим для неї чоловіком, і коли повертається Степан, у душі жінки настає справжній конфлікт, що його вона вирішує на користь Василя й дітей. Щойно по смерті Василя, і то не відразу, Єлена погоджується на подружжя із своїм першим коханим.

"Проклятий млин" теж має за тему вимушений шлюб із нелюбом. Мати видає дочку Маланку за багатого, але старого

7. Там само.

8. Федір Погребенник, "Євгенія Ярошинська", *Твори*, стор. 22.

9. Всі ці речі включені в цит. видання Ярошинської *Твори*.

мельника Петра. Петро є добрим чоловіком, але між молодим його наймитом Василем і Маланкою спалахує пристрасть кохання. Петро, попереджений сільською пльоткаркою, приловлює коханців на гарячому і вбиває Василя. Маланка з розпуки топиться. Петро не признається до вбивства Василя, вина падає на Маланку, а стара пльоткарка, що єдина знає всю правду, шантажує Петра і примушує його себе довіку утримувати. Сюжет, як бачимо, драматичний, герої наділені живими темпераментами та силою почуттів, немов на те, щоб заперечити твердження, що "межи простим людом нема заздрості, бо він о любові нічого не знає". "Вірна любов" і "Проклятий млин" — реалістичні образки з життя. Багатьом творам Ярошинської притаманні моралізаторство, мелодраматизм та сентиментальність наявні тут у порівняно поміркованих дозах.

"Липа на межі" — це нарис про сварку за дерево між двома сусідами, що доводить до порізнення і ворогування двох родин. Конфлікт вирішується втручанням третіх сил: грому, що розбиває та спалює липу, і місцевої вчительки, яка хитрощами доводить до злагоди обох господарів. Нарис терпить від надмірного багатослів'я, сентиментального й непотрібного вступу, надто оголеного моралізаторства.

"Адресатка померла" та "В лісі" — це нариси, написані в останні роки життя Ярошинської, і вони належать до найкращих її творів. З них видно творче зростання письменниці, її намагання поглиблювати психологічні студії своїх героїв, спробу переключитися на модерну, майже імпресіоністичну манеру. "Адресатка померла" — це мініатюрний шедевр-портрет бідної селянки, що її лист до єдиної годувальниці-дочки, яка працювала у місті, повертається із фатальною допискою. Нарис цей характеристичний ошадністю вислову, яскравістю поставленої проблеми без зайвих крапок над "і" та пояснень від автора, мінімальними, як на Ярошинську, нотками мелодраматизму й сентиментальности та повною відсутністю моралізаторства. "В лісі" — образок із життя старенької бідної бабусі, що її молодий лісничий ловить і карає за крадіж ріща в державному лісі. Тут є вже нотки соціальної проблематики: в молодого лісничого перемагає бюрократична відданість "параграфові"; тоді, як у старого надлісничого, його начальника, людяність та співчуття до бідної старенької наказують йому йти на компроміс із законом. Тенденційність у цьому нарисі вже є, але вона — у самому поставленні проблеми, що змушує читача замислитися.

До пізніх творів Ярошинської, що писані цією ж модернішою манерою, належать ще такі нариси, як "Гість" (1904) та "Останнє пристановище" (1907). Ці речі треба зачислити вже до другої категорії творів Ярошинської: творів із життя інтелігенції. Ця

категорія є, на мою думку, головним стрижнем творчості письменниці.

"Гість" — мініатюрний образок скромного учительського подружжя, що його монотонне і самовдоволене життя на провінції сколихує раптом випадкова коротка візита знайомого із столиці. Нарис цей — на протигагу іншим творам Ярошинської — не має якоїсь виразної реалістичної фабули; це просто імпресіоністична психологічна студія, написана майже "під Коцюбинського", струнко й ощадно скомпонована, з деякими новими для письменниці сатиричними нотками та з повною відсутністю найбільших хиб Ярошинської: мелодраматизму, сентименталізму, моралізаторства. З короткої прози Ярошинської "Гість" здається мені найбільш удалим її твором: він вказує на великий потенціал письменниці, на її творче зростання, що так нагло увірвалося саме у найбільшому розквіті сил.

"Останнє пристановище" з'явилося друком уже після смерти письменниці. Цей нарис, хоч і написаний у модернішому стилі і має багато прикмет притаманних пізнім зрілим творам Ярошинської, нагадує своїм сюжетом і його трактуванням ранні й не найкращі мелодраматичні твори письменниці: до письменника Стефана і його дружини хоче приїхати на постійний побут жінчина сестра Зоня: виявляється, що Зоня колись кохалася в Стефанові, отже він, щоб уникнути можливого конфлікту, відмовляє їй пристановища в своєму домі, і Зоня кінчає життя самогубством.

Радянські літературознавці визнають, що пізні модерні нариси Ярошинської (а до них вони зачисляють, крім таких, як "Адресатка померла", "В лісі" й "Останнє пристановище", ще й не відомі мені, бо не включені в *Твори*, "Вечірні думки" (1898), "Кінець", "На цвинтарі") свідчать про "дальше зростання літературного таланту Ярошинської, її пильної праці над словом, над мистецтвом розкриття психології героїв".¹⁰ Вони відзначають, що "тяжіння до психологізму, до зосередження уваги на драматичних моментах у біографіях героїв і лаконізму вислову думки було виявом прагнення письменниці стати врівень з новими досягненнями української прози на грані ХХ ст."¹¹ Але одночасно прихильники й пропагатори соціалістичного реалізму в літературі додають обов'язкове застереження: "На цьому шляху вона мала певні успіхи, але були й серйозні прорахунки. Один з найсуттєвіших з них — повів меланхолії, надмірна увага письменниці до мотивів мінорних, навіть розпачливих".¹²

10. *Історія української літератури*, т. IV, стор. 111.

11. Там само.

12. Там само.

Характеристично, що про нарис "Гість" у цитованій радянській *Історії української літератури* немає жодної згадки. Федір Погребенник теж з похвалою говорить про спроби Ярошинської в жанрі соціально-психологічної новели:

"Це був пошук нових художніх форм відтворення явищ життя: надрукувавши низку моралізаторських оповідань, а далі зважившись на кілька більших соціально-побутових творів, Ярошинська відчула потребу глибше проникнути в духовий світ людини, дати психологічні малюнки в душі новелістичної школи, що мала своїх найталановитіших представників в особі Коцюбинського, Кобилянської і Стефаніка".¹³

Літературознавець цікаво характеризує ці мініатюри, пишучи: "В них письменниця зосереджує свою увагу на тому, як зовнішні події переломлюються в душі людини, накладаючи відбиток на її психологію".¹⁴

Ярошинська, каже Погребенник, "свідомо обирає темою для цих творів трагічні моменти. Вона фіксує останні ознаки життя на обличчі вмираючої дівчини ("Кінець"), показує страждання матері, на очах якої конає її єдине дитя ("На цвинтарі"). Зворушливо й талановито розкриває Ярошинська безвихідне становище самотніх людей, прибитих невідрадними обставинами життя".¹⁵

Одначе Погребенник у редаговану ним збірку *Твори* не вважав за відповідне включити нариси "Кінець" та "На цвинтарі", а про мініатюру "Гість" не згадує у критичному нарисі жодним словом.

Основний фонд творчості Євгенії Ярошинської становлять, як уже згадано, її оповідання й повісті з життя української буковинської інтелігенції. Це твори, де головними героями виступають уже не селяни, а священики, вчителі, дрібні урядовці, лікарі, адвокати, студенти. Життя селян Ярошинська знала з власного спостереження; середовище буковинської інтелігенції — це було середовище, в якому вона сама виросла і часткою якого була. Як і народні її оповідання, ці твори Ярошинської змальовують суспільно-побутові картини: родинне життя, а зокрема ж кохання, подружжя, вимушені "mariage à convenance" є й надалі в центрі уваги письменниці, але вони перенесені на інший ґрунт, що дозволяє впроваджувати і ширшу суспільно-політичну проблематику. Поведінкою цих героїв керують уже не народні звичаї, а товариський бон-тон; економічні питання переходять із сфери "як вижити" у сферу "як здобути становище і вплив у суспільстві"; на перший план висуваються проблеми денацио-

13. Погребенник, цит. праця, *Твори*, стор. 21.

14. Там само.

15. Там само, стор. 21-22.

налізації та питання про ролі інтелігенції, про її ставлення до "простого народу". Паралельно із цією проблематикою, у цих творах трактується і зовсім тоді нове у житті, і в літературі питання про становище жінки в родині і суспільстві.

До творів Ярошинської цього циклу належать, крім двох вище обговорених в модерністичному стилі написаних мініатюр "Гість" та "Останнє пристановище", оповідання "Женячка на виплат" (1892), "Золоте серце" (1895), "Її повість" (1897), два більшого розміру оповідання, що їх дехто називає повістями "Понад Дністром" (1895) та "Рожі а терне" (1901) і найбільший твір Ярошинської — повість *Перекинчики* (1902).

У нарисі "Женячка на виплат" багатий поляк Полянський оплачує медичні студії Іванові Торонському за обіцянку Торонського одружитися після закінчення студій з його дочкою. Торонський обіцянки дотримує, але він — усе життя нещасливий. У нарисі багато декларативности, публіцистики, моралізаторства.

Оповідання "Золоте серце" було написане на конкурс часопису *Зоря*. Воно довге і має досить складний сюжет: Галя кохає Славка, але мати хоче видати її за польського шляхтича Миколаївського. Миколаївський — гультяй, марнотратник, що протратив власний маєток і чекає на Галине придане. Галя слухається матері щодо заручин, але перед вінчанням плянує їх зірвати. Миколаївський тим часом має аферу з кравчиною Луцею, яка очікує від нього дитини. Під час останньої зустрічі Миколаївський штовхає Луцю у став. Кілька тижнів пізніше, шукаючи випадково загубленого золотого годинника, спускають став і знаходять труп Луці. В руках її — золоте серце — клейнод, що його подарувала Миколаївському Галя в час заручин — отже наявний доказ провини Миколаївського. Миколаївський відбирає собі життя. Галя і Славко одружуються. Оповідання має штучну, надуману і дуже мелодраматичну фабулу, герої схарактеризовані у чорно-білих контрастах, психологічна мотивація вчинків майже зовсім відсутня. Іван Франко, який кілька років раніше звернув увагу на "гарний початкуючий талант" Ярошинської, про "Золоте серце" писав: "Помимо певної вправи писательської оповідане робить вражіння твору шаблонного, писаного після взірців німецьких новел з кримінальною підкладкою".¹⁶ Все ж таки, Франко відзначає, що "Золоте серце" написане "безпретенціонально і гарною мовою",¹⁷ а радянські літературознавці вважають, що в межах сюжетної схеми цього оповідання "все ж є немало цілком реалістичних картин, епізодів, малюнків,

16. *Історія української літератури*, т. IV, стор. 107.

17. Там само.

які мають пізнавальну й естетичну цінність".¹⁸ На мою думку, "Золоте серце" належить до найслабших творів Ярошинської і яскраво ілюструє всі притаманні цій письменниці хиби. Хоч воно й виявляє, як сказав Франко, деяку вправу письменниці, але не має, на жаль, тієї безпосередності й переконливості, що характеризувала раніше написані реалістичні картини з селянського побуту, такі, як "Вірна любов" чи "Проклятий млин".

"Її повість" теж не належить до кращих творів Ярошинської. Сюжет тут простіший, але потрактований мелодраматично. Галя любить молодого адвоката Романа, але Роман одружується з її сестрою. Галя з розпуки гине, залишаючи щоденник, що з нього Роман довідується про її кохання до нього. Цікава тут спроба Ярошинської скористуватися новими композиційними засобами, стиль письменниці більш вправний, як у "Золотому серці", проте нелегка тема вимагає глибшого психологічного трактування, і, крім того, оповідання терпить від надмірної сантиментальності. "Її повість" змальовує цікаво — і на щастя без публіцистичних чи моралізаторських пояснень автора — крайньо пасивну роль, що була в цей час накинена жінкам у їхніх стосунках із мужчинами, і з цього погляду оповідання має історично-побутове пізнавальне значення.

У невеличкій повісті "Понад Дністром" Ярошинська вперше наважилася змалювати широке полотно життя буковинської інтелігенції та зачепити контроверсійну на той час суспільно-політичну проблематику. Героєм повісти виступає молодь: студенти права, богослови, лісники та дівчата з інтелігентських, переважно священичих родин. Сюжет — як це найчастіше буває в Ярошинської — кохання та любовні інтриги. Студент права, галичанин Орест Мартинів, перебуваючи на вакаціях на Буковині, закохується в Марію Лісківську, дочку дрібного буковинського поміщика. Кохання втішається взаємністю, але Денис Горецький, богослов, що теж кохається в Марії, за допомогою своєї сестри Ольги всякими сальоновими й несальоновими інтригами пробує порізнити закоханих та не допустити до їх поєднання. Інтрига остаточно провалюється, і повість закінчується "геппендом". Круг дієвих осіб включає товаришів і товаришок Ореста і Марії та їх батьків, і це дає змогу авторці змалювати цілу серію портретів та оживити повість не лише конфліктом ситуацій, але й конфліктом ідей. Денис Горецький вже на самому початку повісти впроваджує головний ідейний конфлікт таким твердженням: "Треба бути дуже великим ідеалістом, щоби в тих солом'яних стріхах, зелених садах та простих людях видіти щось принаadne. Я не раз дивуюсь, як то чоловік з освітою може на селі свій вік коротати". Його сестрі

18. Там само.

Ользі авторка дає таку характеристику: "Панна Горецька не говорила добре по-руськи, хочь була русинкою; коли їй не доставало руських слів, то позичала собі їх з німецького, як у нас майже всі панни роблять, що з батьками та з матерями розмовляють по-німецьки і тому не мають рідної мови в уживанню". Батько Ореста, галицький священник, що йому син розповідає про Буковину, закримічуючи, що там "одне лиш зле, що говорять багато по-німецьки", каже: "Як у нас по-польськи... Се вже така наша руська доля, що ми чужими мовами послугуємося. Кожда народність говорить своїм питомим язиком, лише наша руська встидаєся свого..." Авторка не обговорює в повісті важливої тоді проблеми москвофільства, але натякає на неї фактом, що Денис Горецький, освідчуючися Марії, пише листа російською мовою. Горецьким, що є негативними постатями у повісті і змальовані у майже однотайно темних кольорах, протиставляє Ярошинська Ореста, Марію, та їхніх батьків і родичів, наділяючи їх не лише гарною зовнішністю, шляхетними рисами характеру, а й співзвучними авторці ідеалами й поглядами. Мати Марії говорить про Денисового батька: "... він таки родом русин, але єго діти зросли в місті, то вже свого роду відцуралися". Сама Марія не лише читає Шевченка і Марка Вовчка, а й співає залюбки народних пісень, вчиться нових пісень від селянської дівчини Гані та навіть ділиться з нею своїми любовними турботами. Ганя каже до Марії: "Я гадала, що в панів всі щасливі й віддаються за кого хотять, а то в вас таке саме, як і в нас. От я плачу за моїм Дмитром, а ви плачете за своїм паничем". Батько Марії у відповідь на репліку Дениса, що "наш мужик невдячний, то й не варто ним займатися", каже: "... не розумію, якої то вдячності хоче інтелігенція від народа. Та й за що, властиво, він має бути їй вдячним? От удармося в груди та й скажім собі правду, хто невдячний? Ми — інтелігенція, бо нарід без нас обійшов би ся, а ми без него ні". Сестра Ореста "займаєся просвітою сільських дівчат, учить їх читати, шити, вишивати, панчохи плести". Сам же Орест, за іронічним визначенням Дениса, належить до "апостолів праці і народної просвіти", що вірить у те, що "любов до народа і праця повинні кождим жиючим на селі освіченим чоловіком руководити" і хоче бути "мужицьким адвокатом". Він не лиш захоплюється народними піснями, приносить Марії українські книжки та входить в ідеологічні суперечки з ріднею Горецьких, й заводить часом "поважну розмову з старшими священниками о поліпшеню народної долі", чим викликає співчуття, мовляв, "школа хлопця, зіпсує собі кар'єру своїм радикалізмом". Порушена в повісті і феміністична проблема. "... межи народом суть такі жінки, котрі заслуговують на ліпшу долю, а просвічені жінки повинні всіма силами старатися привести селянок до самопізнання", — ці слова

вкладає автор в уста Орестові, а устами сестри його Меланії висловлює скептицизм, мовляв, чи "багато в нас інтелігентних жінок з самопізнанем?"

Повість терпить від надміру публіцистичности, декларативности, характери змальовані занадто односторонньо, спрощено. Попри ці хиби, одначе, твір дає цікаву й широку панораму життя, сюжет розвивається з природною безпосередністю і переконливістю; діалоги живі, сповнені салонного *esprit* і навіть дотепу. З перспективи 80 літ можна сказати, що повість витримала іспит часу і сьогодні читається з інтересом та що вона спроможна перенести читача в атмосферу життя буковинської української інтелігенції під кінець дев'ятнадцятого століття.

Найбільшим і найважливішим твором Євгенії Ярошинської є повість *Перекинчики*, що вийшла вперше окремою книжкою в 1903 році. *Перекинчики* — це широка, реалістично змальована панорама життя буковинського православного духовенства, в якій з не абиякою відвагою й гостротою осуджено моральний та національний занепад цієї української буковинської верхівки. Центральною проблемою в повісті є роля інтелігенції та її відповідальність перед народом. Сюжет охоплює досить широке коло дієвих осіб. Протопоп о. Артемій, що "будучи русином, пристав до волохів, бо так скорше зможе дійти до всяких почестей", — інтелектуально обмежений, безхарактерний, хоч із певною дозою добродушности священик. Протопопиха Стефанія — жінка фальшива, розпусна, егоїстична, мстива, що використовує добродушність свого чоловіка, зраджує його з іншими, виявляє підлоту характеру на лише супроти мужиків, а й у відношенні до колишніх своїх коханців. Діти їхні — дочки Аглая та Софія і син Василіка, що мали б іти слідами батьків та з допомогою румунізації і відповідних шлюбних партнерів робити кар'єру, падають, замість того, жертвою власного невідповідного виховання та розплачуються за гріхи батьків. Центральною позитивною постаттю повісти є Анна, небога протопопихи, що виховується в домі протопопа. Вона хоче бути самостійною, здобуває собі фах учительки і плянує посвятити себе праці для добра народу. Кость Антонюк, товариш Василіки, селянський син, кохається з Анною і має подібні погляди, але, поїхавши на медичні студії до Відня, підпадає під денационалізуючі впливи і пропадає і для народу і для Анни. У повісті виведена ще ціла низка другорядних характерів: Ліліка (тіточна сестра протопопихи), що веде господарство; коханець протопопихи о. Моцан та його родина; дідич, у домі якого Кость є домашнім учителем; селянка Семениха; дяк, що стає коханцем Софії, та інші. Характери змальовані жваво, не так однобічно, спрощено і

статично, як у деяких попередніх творах. Деякі з цих постатей (наприклад, Кость, о. Моцан) показані у різних стадіях розвитку характеру, з переконливими натяками на внутрішні суперечності і конфлікти. У повісті розвинено одночасно кілька сюжетних ліній: кохання Анни з Костем, Октавії з Василікою, подружні і родинні клопоти о. Артемія та його дочок. Талановито показаний побут кількох різних середовищ: священничого, аристократичного та селянського. Реалістично та переконливо відтворений процес денационалізації. Центральну тезу авторка вкладає в уста своєї героїні Анни: "... всі перекинчики — люди без характеру, бо, вигодувавшись працюю, потом свого народу, стають потім його ворогами, лишають його на поталу неприятелям, працюють над його упадком". Головною мотивацією для винародовлення є жадоба більших матеріальних достатків та бажання піднести себе до сфери пануючої чужинецької еліти. Процес денационалізації показаний на конкретних прикладах, у різних стадіях розвитку. О. Артемії, наприклад, "дітям своїм приказував, аби в школі записувались на волоську мову і ходили на релігію, викладану по-волоськи. Його доньки, хоч не вміли говорити добре по-волоськи, видавали себе всюди за волошок, кидали кількома волоськими фразами наокруг себе і насміялися прилюдно з усього руського". Закоханий в Анну, Кость їде до Відня ідеалістом, що любить свій народ, але поступово під впливом чужого аристократичного оточення входить у чужу культуру і починає цуратися свого. Позитивну свою програму, свої погляди про обов'язок інтелігенції перед народом Ярошинська вкладає тут не в самі лише публіцистичні фрази, як це було в повісті "Над Дністром". У *Перекинчиках* героїня не лише вірить, що вистачить любити "свій нарід і його мову над усе, а ентузіазм прийде сам", але й ділом, своєю посвятою й працюю застосовує свої ідеї в життя. "... Моя задача нести світло там, де його нема, зробити з сих напів-диких дітей порядних, статочних, свідомих людей", — визначає вона свою роль сільської вчительки. Анна працює не з самими лише дітьми. Вона організує читальні для дорослих і не дає себе від цього діла відмовити, попри невдоволення і протести протопопа. Ярошинська підносить службу народові до позему особистої філософії життя: "Щоби знести всі незгоди життя, мусимо мати вищі цілі, як догоджене своїй власній особі і свому особистому щастю". — "Коли б у мене не було такої цілі, то ціле моє жите не було б нічого варте", — каже Анна. — "Я працюю для народу, труджуся над його дітьми, і се здаєся мені більше принадним, більше пожиточним, як вічне стогнане та нарікане на долю, що не злучила мене з тим, кого я любила".

Повість *Перекинчики* мала свою цікаву історію. Написана вона

була в 1896-97 роках, і первісною назвою її було *В домі протопопи*". На початку 1898 року цю повість почала друкувати газета *Буковина*, редактором якої був тоді Лев Турбацький. Редактор позитивно висловлювався про твір Ярошинської: "Після моєї гадки, повинна вона зробити сильне вражінє, бо зачеплене тут буковинське жите, оскільки я довідався, — дуже вірно". Та вже у п'ятому номері *Буковини* з датою 11 (23) січня 1898 року появилася нотатка про те, що "З причин, від редакції зовсім не зависимих, приневолені ми перервати повість *В домі протопопи*. Турбацький написав Ярошинській вияснення: "Повість далі друкувати ми не можемо... вже перша сцена між протопопихою і о. Моцаном викликала між православними обуренє. Напали на нас з усіх боків, так що тутешні проводирі зажадали від мене рукопису, щоб прочитати дальшу часть повісти, і рішили вкінці повісти надалі не друкувати з чисто політичних причин, бо тим дало би ся волохам і москвофілам оруже до руки, немовбито ми виступаємо против православія". Не сама лише політика була причиною натиску громадянства:

"Як це може бути, щоби учителька народної школи, незамужна непорочна дівиця — котра повірені собі молоденькі учениці має релігійно й морально провадити, такі плюгаві й деморалізуючі повісти писала? Не входячи вже в грубу форму й стилізацію повісти, що противиться понятію жіночої ніжності і встидливости, яка обявляється також і в вульгарних виразах як 'роздратований голос', 'закопилила губи', 'підбатьорений', 'розбурхані чувства', 'збентежений' і ин. питаємося, чи у безпорочних дівиць руских повинна фантазія виражатись в таких брудних типах, як огидні фігури сеї повісти? Або чи невинна і стидлива руска дівиця повинна всі пропасти людської страсти так совершенно знати, щоби їх в таких порнографічних красках читателю розкривати?"¹⁹

Рідний примітив, як бачимо, відчув загрозу для себе у справді талановитому викривальному творі і викотив проти автора найважчу свою артилерію, щоб не допустити твору до читача. "Трафилося чоловікові раз заінтересувати людей, — жалілася Ярошинська в листі до Маковєя, — а тут взяли й перестали друкувати, хоть кажуть, що повість дуже добра, що варт її друкувати, то, проте, вимагають, щоби я видала її окремою

19. Марія Фуртак, "Євгенія Ярошинська", *Нова Хата*, жовтень, 1929, стор. 3. В листі до О. Маковєя з 10 квітня 1898 Ярошинська про цю ж саму, мабуть, критику висловила ся так: "Почали друкувати і перестали, кажучи, що загал тим образиться, що моя добра слава може під тим потерпіти, бо москвофіли зачали на мене накидатись, кажучи, що незамужня дівчина не повинна щось такого писати, бо хоть воно в нас так і буває, то 'непорочна дівиця, а до того ще учителька, не сміє всі людські страсти знати'".

книжкою під іншим титулом та під псевдонімом, бо аби мені те, що я написала правду, не зашкодило. Я, розумієся, ніколи на таке не згоджуся, і так не знати, що з моєю повістю стане, видам її хіба вже по мой смерті”.

Головний твір Ярошинської, що мав назавжди забезпечити їй місце в українській літературі завдав їй у житті чимало прикростей. Заплатила вона за нього можливістю учительської кар’єри в Чернівцях, можливістю жити в іншому, культурнішому середовищі, що до нього вона все життя поривалася. П’ять років пізніше в листі до Константи́ни Малицької Ярошинська писала про *Перекинчиків*: “Ся повість була причиною, що не дали мені посади в Чернівцях, бо кажуть, що я антиклерикальна”.

Проте Ярошинська не заломилася і не пішла на компроміс. “Чорт їх побери, вже вони не переіначуть мене. Волю з моїми засадами сидіти на селі, як змінювати їх і йти до міста”, — писала вона Михайлові Павликові. Вперта і завзята вдача письменниці та моральна підтримка визначних літераторів того часу, таких, як Іван Франко, Осип Маковей, Володимир Гнатюк, Наталія Кобринська допомогли довести твір до остаточного видання.

Осип Маковей, в огляді “Про фейлетони українсько-руських політичних часописей у 1898 р.”, що був надрукований у *Літературно-науковому віснику*, писав про *Перекинчиків*:

“Уже початок повісті указував на те, що повість у значній частині основана на правдивих подіях, але що ті події не добре свідчили про буковинських попів, то ворожі часописи налякали редакцію *Буковини*, і вона не друкувала повісті далше. Для наших відносин ся подія дуже характеристична”.²⁰ Наталія Кобринська в листі до Ярошинської від 14 березня 1898 писала: “Ваша справа з новою повістю, то лиш для Вас хвала і честь. Ті річі, котрі загал з обуренням приймає, довшу мають вартість, ніж ті, котрі усім подобаються. Коли люди гніваються? Тогди, як їм правду сказати в очі, а висказана правда — то найбільша заслуга писателя”.

Ярошинська не піддалася натискові рідного примітива, не заховалася за псевдонім, а з повною відповідальністю і цивільною відвагою видала книжку під власним прізвищем, із загостреною, мов виклик, назвою: *Перекинчики*. Повість появилася друком у Львові, накладом Українсько-руської видавничої спілки, за редакцією В. Гнатюка в 1903 році.²¹

Автори *Історії української літератури*, цитованого київського

20. *Літературно-науковий вісник*, 1889, т. 6, стор. 51.

21. У примітках від редактора, *Твори*, стор. 436, як рік видання позначено 1902, але на репродукції титульної сторінки першого видання, що поміщена в *Творах* між стор. 224 і 225, виразно стоїть 1903.

видання, визначають *Перекинчиків* як "... безсумнівно, найкращий твір письменниці, хоч і не в усьому досконалий",²² а Федір Погребенник пише про цю повість так:

"Можна без перебільшення сказати, що саме повість *Перекинчики* утвердила Ярошинську в українській літературі. Вона засвідчила про помітне зростання письменниці, поглиблення реалізму в її творчості, посилення патріотичних мотивів. У ранніх оповіданнях і нарисах з селянського життя Ярошинська здебільшого не виходить за рамки окремого факту, вдається переважно до розповідної манери. У *Перекинчиках* вона зробила спробу осмислити певні суспільні явища, втілити їх в конкретні образи. Письменниця прагнула якнайповніше виразити свій задум. Цій меті підпорядковані й художні засоби повісти, зокрема монологи й діалоги, якими Ярошинська користується з метою глибшого відображення внутрішнього світу персонажів, надання творові динамічності й експресії".²³

Погребенник звертає увагу на те, що мова повісти "художньо виразніша, емоційніша", хоч вона має "чимало льокальних елементів" та віддзеркалює мовну культуру описуваного середовища і через те має часто "невластиві нормам української літературної мови граматичні конструкції, польонізми, германізми..." Головний закид критика: "... подекуди внутрішні монологи героїв Ярошинської (наприклад, Анни) як і авторські відступи, мають надто декларативний, публіцистичний характер."²⁴

Повість *Перекинчики* не лише назавжди забезпечила місце Євгенії Ярошинській в історії української літератури, але у ще більшій мірі, як повість "Над Дністром", вона витримала важкий іспит часу із найкращими оцінками. Якими смішними видаються сьогодні обвинувачення Ярошинської в порнографії! Відвага молодой письменниці змалювати життя таким, як вона його бачила, не ховаючися за вікторіянське лицемірне поняття "жіночої стидливості", не замикаючи очей на такі щоденні явища, як любовні інтриги та подружні зради, зробили твір повнокровним, живим, цікавим. Цю живість і повнокровність твору сьогоднішній читач — з перспективи семи десятиків літ та з перспективи складних процесів, що мали місце за цей час у літературі — оцінює, мабуть, більше, ніж міг оцінити сучасник. *Перекинчики*, одначе, не лише цікава і для сьогоднішнього читача лектура. Вона ще й незвичайно актуальна. Тут уже не так заслуга самої

22. *Історія української літератури*, т. IV, стор. 108.

23. Погребенник, цит. праця, *Твори*, стор. 20.

24. Там само.

Ярошинської, як трагічна ситуація нашого народу, що йому такою ж мірою, як і тоді, загрожує поступова денационалізація. Коли у виданій в Києві *Історії української літератури* читаємо, що "у повісті *Перекинчики* по-справжньому талановито і з неабияким розумінням суті справи показано, як у середовищі української інтелігенції відбувався (цілком закономірний в умовах колоніального поневолення) процес її винародовлення. Значна частина освічених буковинців одверталась від свого народу і переходила в табір пануючих, ставала їх прислужниками",²⁵ то це твердження радянських літературознавців викликає в нас цілу низку реакцій. Поперше, нам приємно, що радянські літературознавці не пробували заперечувати основної ідеї твору Ярошинської. Радянські критики раді, очевидно, що Ярошинська критично зображує православне духовенство, його паразитизм, жадобу до наживи, кар'єризм і моральний розклад, але вони не можуть заперечити, що основне вістря письменниці має не соціальне, а національне спрямування. З другого боку, однак, нам прикро, що радянські літературознавці не сміють чи не хочуть висловитися про актуальність твору Ярошинської, що вони із притаманною режимним соцреалістам сліпотою не бачать, як сьогодні, на їхніх же очах, у самому серці радянської України, а не на якійсь забутій Богом буковинській провінції дев'ятнадцятого століття, у середовищі української інтелігенції відбувається "цілком закономірний в умовах колоніального поневолення" — процес її винародовлення! І нам, що спостерігаємо життя радянської України з перспективи літ і з перспективи безпечної заокеанської віддалі стає моторошно: чи виданий у століття народження письменниці однотомник її творів не стане ще колись документом обвинувачення проти всіх, що до його появи спричинилися? Відтворювання в людській пам'яті забутої письменниці із виразними ліберально-буржуазними та свідомо національними тенденціями — завдання в умовах радянської дійсності вкрай небезпечне, що за нього можна заплатити кар'єрою чи й свободою.

Між важливими творами Євгенії Ярошинської є ще повість "Рожі а терне", що була вперше надрукована в газеті *Буковина* в 1901 році. Цієї повісти ми, на превеликий жаль, не знаємо. В однотомник, виданий у Києві, вона не включена, на еміграції її не перевидавали, а архівні джерела нам не доступні. Повість ця має свою особливу історію. Ярошинська передала її, за посередництвом якогось чоловіка, до друку в *Літературно-науковому віснику* й виїхала на рік до Фройденталю, де не мала змоги читати українських часописів. Повернувшись і не знаючи,

25. *Історія української літератури*, т. IV, стор. 109.

що сталося з першою копією, Ярошинська переписала рукопис ще раз і передала знову до *Вісника*. Редакція прийняла твір до друку, він був уже навіть зредагований і вискладаний, як раптом виявилось, що "Рожі а терне" вже були друкovanі в *Буковині*. Сама Ярошинська надрукованої повісти не бачила. Сильвестр Яричевський, редактор календаря *Козак*, що його видавала в Коломиї філія Українського педагогічного товариства, листувався в справі цієї повісти з Ярошинською. Яричевський не включив "Рожі а терне" в свій календар, бо твір був занадто великий, але він почав був редагувати двотомне зібрання оповідань Ярошинської, що його мав видати український видавець Микола Грабчук, воно, мабуть, включало і "Рожі а терне". Смерть Ярошинської припинила видання. Готовлені до друку рукописи забрав брат письменниці Євзебій Ярошинський, і дальша доля їх невідома.

Про те, що "Рожі а терне" заслуговують на увагу еміграційного читача, що цю повість варто було б віднайти й перевидати, свідчать хоч би такі критичні уваги про цю річ Федора Погребенника:

"Цікавою, але суперечливою в своїй основі є повість Ярошинської "Рожі а терне" (надрукована 1901 року в газеті *Буковина*). Тут висвітлюється та ж проблема — інтелігенція, а точніше — духівництво і народ... Різко осуджуючи аморальність реакційного духівництва, його байдужість до інтересів народу, Ярошинська все ж плекала певні ілюзії щодо прогресивної ролі тих служителів церкви, які прагнули конкретними громадськими діяннями бути корисними народові. У повісті "Рожі а терне" показано саме такого священика-народолюбця, який присвячує себе 'бідним та нещасливим', заради них свідомо йде на самопожертву — відмовляється від особистого щастя. В образі священика Богдана — центральної фігури цього твору — Ярошинська хотіла показати такого пастиря, в якого віра в Бога не існує поза любов'ю до поневолених і скривджених".²⁶

Погребенник протиставляє "Рожі а терне" *Перекинчикам*, підкреслюючи спорідненість тематики, але дуже різне ідейне спрямування.

У цитованій *Історії української літератури*, де повних 11 сторінок присвячено розглядові літературної творчості Євгенії Ярошинської, про повість "Рожі а терне" немає жодної згадки.

(Закінчення в наступному числі)

26. Погребенник, цит. праця, *Твори*, стор. 17.

НАВКОЛО ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

Олекса Коротюков

Про Івана Світличного заговорили на початку 60-их років. У редакціях газет та журналів Києва, на кіностудіях ім. Довженка та кінохроніки про нього згадували, знижуючи голос, як говорять про щось дуже значне або таємне. В голосах були і стурбованість, і здивування, інколи насміх. Співробітник газети *Літературна Україна* Анатолій Макаров, регочучи, говорить:

— Ні, це ж треба таке писати... Та це ж треба бути божевільним! З того, що він пише, виходить, що українська мова засмічена іноземними словами, що мова ось-ось зникне. А головна біда в тому, — знову вибух сміху, — головна біда — російські слова, які засмічують рідну мову. Чи бач?

Робочий день у редакції закінчився, ми в кімнаті самі, говорити можна про все, але я знаю, що А. Макарову довіряти не можна ні в чому. Декілька років тому він доніс на студентів Київського університету і медичного інституту, коли вони збирались у М. Петровського на літературні вечори і читали вголос Б. Пастернака, В. Хлебнікова та інших. У всіх, хто відвідував крамольні читання, кафебісти зробили обшук, нічого, окрім цих бідолашних віршів, не знайшли, але затягали на допити багатьох, а М. Петровський змушений був залишити університет. Син генерала, Анатолій Макаров виправдувався перед тими, кого зрадив, тим, що, мовляв, батькові могло б "влетіти", а він його підводити не має права.

— Таж ти подивись, що він тут городить... Ото дивак! — знову під ліпну стелю величезної кімнати летить гістичний регіт веселого Макарова. — Хочеш подивитись — бери, велике задоволення будеш мати від цієї наївності.

— А що це?

— Стаття Івана Світличного, сьогодні він приніс у редакцію, і,

Олекса Коротюков народився 1932 року в Харкові, у 1951 році закінчив художню школу ім. Т. Шевченка в Києві, потім учився в драматичній школі при Малому театрі в Москві. З 1955 року працював актором і знімався в фільмах, а з 1959 року почав друкуватися як журналіст і письменник, був співробітником київських журналів і газет, звідси знайомство Коротюкова з літературним життям Києва. Писав кіносценарії й видав дві збірки оповідань: *Дам на один день* (1963) і російською мовою *Еще один киноактер* (1968). З 1974 року живе в США.

певна річ, Загребельний одразу ж її прочитав, п'ять копій замовив друкарці.

— П'ять? Навіщо ж стільки? — питаю я, роздумуючи, брати чи не брати у Макарова рукопис Світличного. Просто так, заради моєї освіти, він давати його не буде — в цьому є якийсь таємний намір. Найімовірніше, йому хочеться мене випитати, дізнатися моєї думки і черкнути маленький донос. "Ні, мене не купиш" — говорю собі, а його питаю:

— Кому п'ять копій? Її збираються друкувати?

— Ніколи в житті. А п'ять копій потрібні для... — Макаров перераховує: — Збанацькому раз, як секретарю парторганізації, другий — П'янову. Він при Спілці веде роботу з молодими письменниками, а насправді від КГБ сюди приставлений, третій — Загребельному, четвертий — Новиченкові, а п'ятий я собі випросив, для архіву...

Я бачив безліч сексотів на своєму віку, але Анатолій Макаров у цій ролі був варіант не банальний. Як це завжди буває, інтелігент-сексот — до певної міри жертва режиму. Були ідеї, ідеали, було жадання добра, потім у компанії розказано анекдоту або написано вірша про любов до України... Адже чи мало є причин, щоб кагебістам узяти людину на гачок, і притиснутий обставинами, боязкий та підлотний починає доносити на друзів, щоб вижити, щоб зберегти своє становище у суспільстві. Анатолій Макаров прийшов у КГБ сам, як патріот, зачарував там усіх своєю ерудицією і ні на які комплекси від цієї акції не захворів, бо мав свою "теорію", яка не визнає зрадництво моральною категорією. В чому ж полягала суть цієї "теорії", на що вона спиралася? Перш за все на презирство до "натовпу", до цього "бидла", яке нічого не хоче знати, бачити, розуміти.

— А чого кращого вони, ніж радянська влада, заслуговують? — спитав він якось мене. — По Савці і свитка, — сміявся він.

Далі розумувати було зовсім просто — на допомогу одразу ж приходили улюблені поети В. Хлебніков, М. Заболоцький і, певна річ, Г. Державін з шанобливим ставленням до влади, з величною державністю вірша, загубленого російськими поетами пізніше. Макаров у ті роки писав оди і любив високий "штиль". До лібералів він ставився з презирством, вважаючи, що радянська деспотія іде корнями у давнину, що її живлять соки східньої традиції, тому що Російська імперія, а зараз Радянський Союз ніколи не були європейськими державами. Добре пам'ятаю, як А. Макаров проповідував повну покору:

— Це безглуздя — проти такої сили тримати дулю в кишені. Тебе, мене, усіх нас цей танк розчавить умить... А якщо не

розчавить, чи є надія, що буде краще? Ніякої. Народ у нас гірше звіра, дай йому волю — таку кривцю пустить, держись! — і знову цей гістеричний регіт. — А втім, якщо треба тягти, то в зручному ярмі, припасованому по тобі, щоб шию не намумлювало.

А за усім цим просторікуванням була думка, яку він старанно ховав від усіх. Макаров писав вірші, вважаючи себе подібним до тих, кого любив, кого наслідував, у кого вчився. Друкуватися він покищо не хотів, а мріяв набратися в тиші старовинного кабінету, за ампірним столиком справжньої майстерности, щоб потім з'явитися перед світом одразу великим поетом.

Колинебудь сподіваюсь повернутися до цієї теми, а зараз А. Макаров тільки фон для іншого портрета. Ні, не страх доносу зупинив мене від того, щоб протягнути руку і взяти статтю І. Світличного. Скоріше — не захотілося брати її з недобрих рук.

Через декілька днів у сценарному відділі Кіностудії ім. Довженка, у кабінеті головного редактора Василя Земляка, сидять декілька сценаристів. Високий, сутулий, з застиглим, як у дебіла, обличчям хазяїн кабінету курить з глибокодумним виглядом. Передаючи один одному сторінки рукопису, ми прочитали статтю Світличного, ту ж саму, яку мені пропонував Макаров.

— Ну що ж, усе вірне, все правильне, псується українська мова, — порушує мовчанку О. Сацький. — Хто цього не знає? Відкриття ніякого не бачу, навіть не розумію, навіщо про те, що очевидне, писати?

— Це вже ти облиш, — заглядає в очі головному редактору Микола Омельченко. — Писати треба, але не статтю, а доповідну записку в ЦК.

— Чи там про це не знають? — питає Сацький. — Там такі дуби сидять, що нічого не знають?

— Це дуже важливе, значне питання, і підіймати його, не одержавши схвалення зверху, не можна, — втручається Земляк. — Треба зробити так, щоб там... Розумієте, щоб там цю статтю замовили. Тоді вона піде, тоді її надрукують.

— Тоді вона буде потрібна і принесе користь, — підхоплює мовчазний Гов'яда.

— Оце справедливі слова, — показує пальцем на Гов'яду головний редактор.

— Значить, доки не дозволить начальство, не лізь?

— Є теми і темки. Темки нам дозволяють брати самим, робити їх на свій страх і ризик, а ось уже за тему велику братися, не думаючи, що, куди і навіщо, не можна.

Сацький сміється, проводить ребром долоні собі по горлу:

— Б'юся об заклад, що цей Світличний сидіти скоро буде, напевне!

— Якщо ти донесеш, то, звичайно, сяде! — говорить Омельченко, і в кабінеті лунає сміх.

— Облиш свої дурні жарти, набридло, — скривився Сацький. — Я до чого все це кажу? Бути сміливим — це ще не все. Стратегія сьгоднішнього дня не визнає атаки в лоб, напад без підготовки... Це усякий може — взяти та бухнути з плеча: "На Україні нема української культури, мова нівелюється російською мовою, люди соромляться українською мовою говорити..." А якщо просунути цю ідею іншим кінцем, скажімо, через фільм? Пальці Земляка складаються у дулю, яку він показує опонентові: "Бачив?"

— Слухай, Васю, можна зробити так, що ти й не помітиш. Хочеш, я тобі...

І ось уже розмова зім'ята, переведена в іншу площину, і починаються нескінченні "хі-хі" та "ха-ха" — "я тобі покажу", "ти мені не покажеш"...

Та ж сама кіностудія, той самий поверх, але кабінет обшито дерев'яними панелями, за широким столом у кріслі людина з маленькою головою, завжди посміхається і завжди привітна. Це — новий директор Кіностудії ім. Довженка, кадровий партійний робітник, колишній відповідальний секретар журналу *Молодий комуніст* Василь Васильович Цвіркунов. Інвалід війни: в нього немає ноги. Кажуть, що він сам напросився на директора кіностудії. Прийшов у ЦК і сказав: "Там роблять погані фільми. Я хотів би спробувати це становище змінити". Чи так було, чи не так, я не знаю, але незалежно від мого відношення до нього, як до людини, директором Цвіркунов виявився діловим, і при ньому було зроблено на кіностудії кілька добрих фільмів. Назву тільки два: *Криниця для спраглих* і *Тіні забутих предків*. Останній (відомого режисера С. Параджанова) мав величезний прокат у багатьох країнах світу, одержав на міжнародних конкурсах 16 премій. Випадок досить рідкий для радянського кіномистецтва.

Цвіркунов прочитав мій сценарій, і секретарка подзвонила до мене додому, що директор хоче зі мною говорити.

— Отже, по суті, — надягнувши окуляри, говорить Цвіркунов, і, дивлячися на лист паперу, починає розмову про мій сценарій. — Зав'язка є, інтрига вибудована не за шаблоном, деякі характери мене влаштовують, я бачу, що акторам є що грати, і навіть зараз могу назвати виконавців деяких ролей...

Діловий тон, точність формулювань, фаховість, якої я ніколи

раніше не зустрічав у директорів, мене бентежать. Жодного слова демагогії, все точне, стисле, по суті питання і головне — на користь сценарію. Пізніше, вдома в Івана Світличного, я почув ті ж самі слова про мій сценарій, що й у директорському кабінеті. Цвіркунову це робить честь. Не тільки тому, що він давав у ті роки заробити Світличному, а ще й тому, що розумів, кого з критиків слід запрошувати для внутрішньої рецензії і цінував його думку.

Були дискусії, суперечки, дебати щодо кожного сценарію на різних рівнях, починаючи від дебатів на об'єднанні, і кінчаючи здачею фільму начальству у Москві. І твердість позицій Цвіркунова, коли він відстоював сценарій або фільм, була сильна саме тими аргументами, які давав йому Іван Світличний. Незримо був він присутній на всіх художніх нарадах, тому що читав стенограми, до нього на Чоколівку* їхав Цвіркунов і віз з собою все нові поправки з Москви, наприклад, коли заборонили *Криницю для спраглих* та інші фільми, покладені на полицю за "ідеологічні помилки". За фільми боролися, їх намагалися відстояти з якнайменшими збитками. Коли ж це не вдавалося, робили ставку на інший сценарій.

Ніде не згадують в історії українського кіна середини 60-их років Івана Світличного, а він був у центрі подій і пізно вночі привезений Цвіркуновим у кінопроекцію Щорсівського павільйону кіностудії оглядав матеріали нових фільмів.

Тепер з жалем згадуються ті часи. Зникли зараз українські теми з плянів Кіностудії ім. Довженка, все міцніше закручують мутри догматики. С. Параджанова кинули у концтабір, про В. Ільєнка вже не чути, як і про І. Драча, якому не допомогло заробітчанство, коли він вигадав тему любови Лесі Українки до більшовика. І давно вже забув Цвіркунов Івана Світличного, якого зараз катують на півночі в концтаборі.

А слава про талановитого критика тим часом розходилася все ширше. Про Івана Світличного я вже чув і в Москві, на Цвітному Бульварі, в редакції *Литературной газети*. Світла, простора кімната. Сіроглазий бльондин, наче приготувавшись до стрибка, завмер, опираючись об стіл руками. Це — заступник головного редактора Юрій Барабаш. Він ще дуже молодий, нещодавно працював у Харкові, а тепер — москвин і старанно "акаєт", щоб сховати м'якість південної вимови. Говорить уривчасто, швидко, пронизливо дивлячися в очі.

- Що там у вас за критик новий об'явився?
- Дзюба?
- Дзюбу я знаю...

*Житловий масив у Києві.

Замісник завідувача відділу "Дружба народів", якому підлягає література всіх "братніх" республік, В. Оскоцький сидить поруч зі мною. Він відкриває рота, але Барабаш його зупиняє, чекає, що я скажу.

— Ви маєте на увазі Світличного? — питаю.

— Він, я чув, великою популярністю користується?

— Так, великою.

— Нам він, — заїкається В. Оскоцький, — як п'яте колесо у возі.

— А чому ж це? — супиться Барабаш.

— Він з тих українців, що їх тільки Україна хвилює.

— Ось і замовте йому статтю про сучасну російську поезію. А росіянин хай напише про українську. Привезіть Світличного сюди, влаштуйте в доброму готелі, дайте можливість познайомитись з Москвою і літературними силами... Фонди у нас на це є, і великі... Чому це з молодих у нас один Виталій Коротич тут вештається?

— Чому ж тільки Коротич? — каже Оскоцький. — А Павличко, а Сингаївський...

— Треба намагатися привертати більш талановитих людей...

Пророцтва, породжені обивателями, які все знають, добре розуміють, в яких відносинах треба бути з радянською владою, щоб мати доступ до "кормушки" і одержувати звідти блага, здійснилися. Івана Світличного заарештували. Одні письменники говорили: "Доплигався"; інші скрушно розводили руками: "Невже знову почалося?"

Пам'ятаю в ці дні одного поета, тоді вже члена ЦК Комсомолу України, який пожадливо поривався до пирога, яким частує радянська влада тих, хто їй вірно служить.

— Навіщо лізти на рожен, їх задирати, ставати у позу? Ми в цю систему спочатку врости повинні, здобути їх довір'я, і потім потроху, не поспішаючи... — озираючись навкруги, з застиглою на обличчі посмішкою казав він, коли ми поверталися з чергових зборів у Спілці письменників. — Там же, — кивком голови він показав на будинок, з якого ми вийшли, — такі дуби сидять, такі бездари, але з заслугами... За кожним з них гора трупів, своє кладовище. Тут, — він показав на темний уночі будинок ЦК Компартії України, повз який ми проходили, — тут цінують письменника тільки за доноси. Їм до дідька усякі там вірші, п'єси, проза! Не можна нам виділятися серед письменницької маси, якщо ми хочемо уціліти і триматися літератури. В усякому разі, покищо, у цій ситуації... Коли навкруги...

У тіні дерев промайнула постать чергового міліціонера

напроти будинку ЦК, і мій супутник ураз осікся, і, смикнувши мене за рукав, прискорив крок.

Івана звільнили з підвалів КГБ через вісім місяців. Слідство не знайшло приводу, щоб його судити, статті його криміналу не мстили.

Про ті часи Іван якось з посмішкою казав мені при зустрічі:

— Я перекладав Беранже, так що час цей даремно не пройшов. Шкода тільки, що словників у мене добрих нема.

А пізніше у видавництві "Дніпро" вийшла збірка перекладів з Беранже, до якої більшість віршів переклав Світличний. Я подарував йому французько-український словник, а він мені свою книжечку з зворушливим написом: "Олексі Коротюкову — не маючи свого, хоч чуже — із щирою симпатією. Іван Світличний 31. 03. 70".

Не було в нього ні письменницького апльомбу, ні навіть натяку на позу, ніякого бажання показати свою ерудицію. Ніякої значущости в голосі, у поведінці, скоріше навпаки: домінувало бажання бути непомітним, стушуватися, жити тільки своєю працею. Я тоді цього не розумів. Тепер знаю, що він ще тоді, за ті вісім місяців, усвідомив, що концтабір рано чи пізно буде, що його не оминуть, що дали йому тільки невеличку відстрочку. Акція терору повинна розповсюджуватися не на одну людину, не на двох: тільки тоді для КГБ вона дійова, коли є можливість зрізати якомога більше голів, застрашати більше людей. Там, у катівнях КГБ, він зрозумів, що треба написати якомога більше, що звільнення — це тимчасовий перепочинок і його знову заарештують. І Світличний поспішав, він не міг марно витратити час. За ним завжди йшов "хвіст", за ним стежили, вели нагляд, і без нього — в його кімнаті хтось бував, рився в паперах, мабуть, їх фотографував. Чи була в цьому потреба? Гадаю, що ні. Для всіх, у тому числі і для КГБ, було очевидне, що нічого антирадянського Світличний не робить, що він цікавиться і живе своєю філологією, що він вчений, він дослідник і працює в ділянці рідної мови і літератури. І там, у тих катівнях, кагебісти не такі дурні, щоб не зрозуміти надзвичайну чесність Івана Світличного, а ця риса й була для них криміналом. В умовах безчестя, продажности, затурканости, в яких живе народ, розмова рідною українською мовою викликає підозру. Кагебісти своїм наглядом хотіли його залякати, занурити в безнадійність, паралізувати страхом. З власного досвіду знаю, коли жив під наглядом протягом кількох місяців, як важко, майже неможливо працювати. А за Іваном агенти ходили кілька років. І кожного дня могли прийти з арештом. І ніде його не друкували, не міг він знайти ніякої роботи.

Його цуралися, щоб не стягати на себе підозру, Коротичі, Драчі, Гуцали, Цвіркунови, Павлички...

Нескінченним був би список поетів, прозаїків, яких так гостинно, привітно приймають земляки тут, за кордоном, а вони так боягузливо живуть на Україні. Під час однієї зустрічі з українською громадою в США якась жінка запитала мене:

— Ми передавали багато подарунків через (вона назвала прізвище одного поета) для тих українців, що там страждають...

Із залі почулися голоси, що називали знайомі прізвища.

— Так, так, — кивнула жінка. — Чи бачили вони наші подарунки?

— Ніколи, — сказав я, пригадуючи, як після повернення з Америки той поет обдаровував Збанацького, Козаченка, Смолича, Новиченка, Загребельного та інших. Адже це вони посилали його за океан, і, якщо захочуть, можуть іще послати. Вони — партія, його партія. Це вони дали своє схвалення на арешт Світличного, були на його закритому процесі, таврували "буржуазного націоналіста" ганьбою.

Здалеку все не так видно і зовсім не чути стогону, а з роками багацько забувається, і гнів залишає душу. Але це тема інша, і виплила вона в мене тому, що згадав я сувору бідність маленької квартирки на Чоколівці, де жив Світличний, де і зараз живе його дружина з дитиною Надійки Світличної. Як вони там перебиваються, як зводять кінці з кінцями — не знаю. Зв'язок мій з Україною обірвався два роки тому.

Що сталося б з нами, нашими надіями, в яку темряву опустилася б душа, якби всі люди на Україні були людьми без совісти, чести, буденними пристосованцями-лизоблюдями? Україна жива, і її доля має майбутнє, поки є чесні та безкомпромісні, поки є такі люди, як Іван Світличний.

ДЕЩО ПРО ЖИТТЯ І "ЗОРЕПАДНУ" ТВОРЧІСТЬ МИКОЛИ ПОНЕДІЛКА

Юрій Стефаник

Коли 13 листопада 1971 року 86 Відділ СУА в Ньюарку влаштував вечір на пошану Василя Стефаника, на ньому виголосив доповідь недавно померлий поет Богдан Кравців. Його доповідь, надрукована пізніше в літературному додатку *Свободи* за грудень 1971 року, носила назву "Василь Стефаник і його сини — рідні і прибрані". До прибраних синів цього письменника Богдан Кравців зарахував Миколу Понеділка, Григорія Косинку і Юрія Морачевського. Про живого і тоді присутнього на вечорі Миколу Понеділка Кравців сказав ось що:

"Ще випала нам радість сьогодні вітати між нами одного із прибраних духових синів Василя Стефаника по письменницькій лінії, добрих і щирих послідовників Стефаникового слова — Миколу Понеділка. Він, як і Семен, і Кирило, і Юрій, також Васильович, хоч і народжений не в Русові, а на далекій Херсонщині, в колишніх козацьких володіннях, що з них вийшли, мабуть, і Стефаникові прапрадіди, про що і згадує і підкреслює у своїх есеях Юрій Стефаник. Про творчість Миколи Понеділка можна б говорити широко і багато, як і багата вона своїми жанрами і сюжетами. Немає, здається, нікого між нами, хто б не захоплювався його виступами, хто б не зачитувався в таких його збірках, як сповнені щирим українським гумором *Соборний борщ* і *Смішні сльозини*, чи у пройнятих глибоким ліризмом, тугою і сантиментом до рідної землі розповідях *Говорить лише поле* і *Зорепад*. Здається мені, що коли б жив Василь Стефаник, то він сприйняв би зорепадну творчість Миколи Понеділка з таким же зворушенням, з такою ж радістю і благоговінням, як сприйняв новелі так жорстоко знищеного Григорія Косинки ('ущасливив мене своїми творами', — писав Стефаник про Косинку) і визнав би, як і його, своїм прибраним сином".

Коли я подав таку довгу цитату з доповіді Богдана Кравцева, то не тільки тому, що слово недавно померлого поета звучить із повною силою правди, а сьогодні ще й з маєстатом, опроміненим живим болем по його втраті, але й тому, що він ствердив духову спорідненість Миколи Понеділка із Василем Стефаником. Коли ж

цей письменник був прибраним батьком Миколи, то він, додумуючи справу до кінця, був моїм прибраним братом. Тут хочу ствердити, що інтуїція Богдана Кравцева навіть у цьому посередньому висновку його не підвела.

Приязнь, побратимство і довіра зродилися в нас давно, ще одної пам'ятної суботи, 12 травня 1962 року, коли Микола Васильович уперше виступив із своїм авторським вечором у залі УНО в Едмонтоні. Він зачарував тоді мене майстерним читанням своїх прегарних гуморесок, а й наша едмонтонська публіка була в тій же самій мірі зачарована і не хотіла пустити письменника із сцени. Сказав я, — і ті мої слова згадували ми не раз у наших пізніших розмовах: "Миколо Васильовичу, я ніколи не повірив би, що одна людина може цілий вечір тримати повну залю людей у такій напрузі. Ви — український Боб Говп, тільки що Говп читає те, що йому напишуть, а ви читаєте свої власні речі".

Повернувшись додому, Микола Васильович прислав мені свої дві книжки гуморесок, що до того часу появилися друком, а у збірці *Вітаміни* він захоплено написав дедикацію, датовану 19 травнем того ж року:

"Коли б мені, скажімо, двадцять років тому хтось сказав, що я колись рідного сина нашого Стефаніка як приятеля знатиму — я землю гриз би і не вірив би. От дива зі мною бувають на цьому світі".

Від першої хвилини нашого знайомства ми залишилися найкращими друзями, між якими ніколи не було непорозумінь, і тільки дуже рідко були різниці в поглядах на справи особистого чи громадського характеру. Зате була абсолютна щирість і відданість, велике бажання полегшити і вчинити один одному приємнішим наше не завжди легке життя на чужині. Від 1962 року Микола Васильович приїжджав до Едмонтону частенько, завжди був гостем моєї дружини і моїм, він великий чародій, завжди переминав будні на велике свято не лише для нас обох, але й для наших синів. А й в останніх днях свого перебування на білому світі, коли його життя стало одним нестерпним пасмом страждань, коли невиліковна недуга цілком розтрощила його і фізично і психічно, він не хотів завдати мені болю і не дозволив побачити себе у страхітливому стані. Коли я телефонував до нього в п'ятницю 23 січня, за два дні перед його тяжкою смертю, і наполягав на тому, що приїду його відвідати, він із сльозами в голосі благав мене: "Не їдь до мене, Ю, — він називав мене так, як мене кликали в Русові, — прошу тебе, благаю, не їдь, приїдеш, як я буду в лікарні Бетшеда у Вашингтоні". Але до лікарні, де експериментують з невиліковно хворими на пістряка, покійний уже, слава Богу, не встиг поїхати.

Приязнь моєї сім'ї і моя записана в багатющому листуванні Миколи Васильовича до нас, в яких 600 листях, насправді часто прегарних нарисах і оповіданнях. Ще й сьогодні, коли вибираю листи з поштової скриньки, я підсвідомо, за старою звичкою, шукаю очима листа від Миколи Васильовича. Але могилки, навіть могилки в знаменитому Бавнд-Бруку, листів не пишуть.

Коли крізь призму недавньої смерті дивитися на прегарне і пречисте життя Миколи Понеділка, улюбленця муз, улюбленця найширших кіл української діаспори, не можна не звернути уваги на одну його прикмету, на його надзвичайну працюватість. Письменник постійно заробляв на прожиток, на що витрачав кожного дня бодай десять годин. Кожного другого-третього "вікенду" він виїжджав до ближчих і дальших українських громад, виступаючи перед ними із авторськими вечорами, читаючи їм свої гуморески і, нерідко, чудові ліричні новелі і нариси. Він подорожував також у далеко віддалені частини північноамериканського континенту, був у Ванкувері, був у Лос-Анджелесі, аж п'ять разів відвідав Едмонтон, раз у товаристві свого близького приятеля Ікера (Івана Керницького), а раз навіть вибрався у далеку Австралію, щоб і там розважити своїх земляків, принести їм євшанзілля рідної мови. Яка велика шкода, що Микола Васильович не залишив записок із своїх численних подорожів, вони переконливо доповнили б перелік його заслуг перед нашою спільнотою. Правда, багато його вражень із тих подорожів залишилося у його творах, наприклад, для едмонтонських *Українських вістей* він написав 23 нариси-фейлетони, більшість з них на канадсько-українські теми, не менше половини з них прегарні поезії в прозі, вони й інші недруковані в збірках гуморески, нариси і спогади вийдуть окремим посмертним виданням. В одному реченні підсумок життя і творчости письменника такий: три оригінальні п'єси, багато перекладів, сім книжок оповідань і повістей, щоденна праця на хліб насущний і врешті численні поїздки з Нью-Йорку з рецитаціями своїх творів — цих останніх напевне багато десятків, як не сотень.

Проте численні читання своїх творів аж ніяк не правили Миколі Понеділкові самоціллю, не читав він їх тільки для прослави власного імені. Вони, ті читання, передусім ширили любов до української мови, возвеличували її непорочну красу, дбали про її чистоту, вони, і це зовсім не маловажне, засипали прірву, яку ворогами накинута кордони викопали між українцями Центральної України і їх братами із західних областей нашої землі. Немає сумніву, що Микола Понеділок був великим соборником не тільки тому, що в своїй знаменитій гуморесці *Соборний борщ* пропагував соборність та її заголовок вжив для назви одної із своїх збірок, але

й тому, що у своїх творах постійно висміював і применшував різниці між ними, наділяючи однаковою любов'ю і тих і тих, можливо, схилившись трохи в бік "меншого" брата. Саме тому він був чи не найбільшим соборником у нашій літературі, не меншим своїм впливом і значенням, а може, й більшим, ніж деякі наші професійні політики.

Колись, у передмові до повісти Миколи Понеділка *Рятуйте мою душу*, я ствердив, що збірка оповідань і повістей *Зорепад* є "найвищим досягненням ліричної прози" письменника. Сьогодні доводиться доповнити і змінити моє твердження: не тільки *Зорепад* є найвищим досягненням ліричної прози Понеділка, ця, єдина в українській літературі своєю глибинною ліричністю збірка є взагалі вершком літературної творчости письменника. У передмові до цієї збірки я написав, — тут зацитую два уступи:

"Немає сумніву, що найтяжчою темою для кожного письменника, будь він прозаїком, поетом чи драматургом, є його батьківщина. Воно й не дивно, бо батьківщина — постійне поле дії і словесного оформлення не лише політиків та журналістів, але й істориків, соціологів, економістів. Вони, і вчені, і журналісти, і політики до такої міри розбивають патріотичні шляхи, що для пересічного літературного таланту, — байдуже, яким міцним не було б його бажання служити своєму народові, — залишається тільки курява, яку він звичайно висловлює графоманськими вправами. Це зокрема стосується до наших еміграційних письменників, бож тут, із зрозумілих причин, патріотична курява найгустіша. А в Україні кожне слово патріота-письменника, яким глухим і в'ялим воно не було б, набирає інших вимірів, якогось майже героїчного звучання, бо за нього треба покутувати переслідуваннями, втратою кар'єри і навіть засланням у мордовські концтабори.

"*Зорепад* — книжка великої любови до рідного краю. В ній немає на порох стертих слівес, навіть не згадується найдорожчого імени України в іменинковій чи прикметниковій формах. В ній навіть українська мова не 'українська', а 'баштанська', чим підкреслено не тільки її поетичність, але й безправне становище в теперішньому московському царстві. Ще треба сказати, що всі твори, які входять до цієї збірки, мають дві площини: поетичну і реалістичну. Проте навіть такий поетичний твір, як "Любисток на рани" цупко тримається землі. Він, як і деякі інші оповідання, ніби намет, що верхів'ям впирається у зоряне небо, а своїми стовпами глибоко вкопаний у землю, у химерну Понеділкову дійсність".

Не від речі буде сказати дещо про стиль письменника. Його проза, ефемерно прозора, співуча і ясна, зроста, без сумніву, на

грунті української народної літератури, отже в першу чергу на грунті козацьких дум, а також української казки, оповідання, анекдоти, що ось-ось мали вилиятись у віршованій формі, але не встигли і зупинилися на півдорозі. Саме внутрішній ритм його творів, їх музична тональність, їх метафорика, такі близькі народній творчості, і творять оригінальну рису його таланту. Тому, обговорюючи творчість Понеділка, треба з найбільшою силою підкреслювати її залежність від повноводих криниць української народної поезії. Саме в цій залежності, не тільки в його акторському таланті, треба шукати причин його незвичайної популярності.

А втім, тема споріднення прози Понеділка з українською народною творчістю — надзвичайно широка. Тут не тільки внутрішній ритм цієї прози, і не тільки образність, така близька народній, тут передовсім повнозвучна ліричність його таланту. Ми не маємо ні трохи сумніву, що Микола Понеділок, як і багато його попередників, зростав і за учителя мав український народ і його божественно величну музу. Бо народна мати-поезія, в більшій чи меншій мірі, на своїх колінах тримала і своїм молоком годувала майже кожного українського поета і письменника, годувала вона і Миколу Понеділка. І в цьому значенні він — типово український письменник, невідлучна частка нашого національного "я", оте яблучко з розквітлої української яблуні, як і годиться, рясно покритої вранішньою росю.

Нагородою Миколі Понеділкові були не тільки оплески багатотисячних наших громад на північноамериканському континенті, посмертною нагородою був і величавий похорон, Богослужби і панахиди, участь у яких, серед прегарних співів найкращих українських хорів і солістів, взяли і священники, і єпископи, і архиєпископи, і митрополити обидвох українських церков. Молилися і плакали за покійним сотні українських жінок і чоловіків, а до могили, на цвинтарі в Бавнд-Бруку, понесли дороге тіло найближчі друзі покійного. Прийшов бо час, коли розступилася перед ним, як море, чужа земля, щоб узяти його у свої вічні обійми.

ТРАДИЦІЙНА ГРУДКА ЗЕМЛІ НА МОГИЛУ ПИСЬМЕННИКА

Анна-Гая Горбач

Написати цих кілька рядків і поділитися з українським читачем на еміграції спогадами, що їх бережу про одного з найкращих прозаїків з тієї генерації письменників, які були учасниками літературного процесу 1920-их років, спонукала мене стаття Івана Кошелівця про Івана Сенченка "Поклонник шаленіючого сонця" (*Сучасність*, ч. 2, 1976), в якій схарактеризовано творчий шлях цього небуденного автора, що помер у листопаді 1975 року в Києві.

Вирушаючи на Україну в лютому 1969 року в справі остаточного добору оповідань для моєї другої антології української прози німецькою мовою *Криниця для спраглих* (див. мою статтю "Печальні, хоч і повчальні перипетії однієї антології", *Сучасність*, ч. 7-8, 1973), я захопила кілька примірників *Синього листопада* в надії, що зможу відвідати декого з авторів, яких включила в 1959 році в цю мою першу збірку українських оповідань німецькою мовою.

На щастя, прикордонники, що перевіряли мій багаж і везену літературу, не мали поняття, що ця книжка свого часу не пролізла через поштову цензуру (всі вислані на Україну примірники пропали безповоротно), і не чинили труднощів з перевезенням антології.

До письменників, яким я хотіла передати антологію, належав і покійний Іван Сенченко, оповідання якого з життя київських робітників "На калиновім мості" я включила в *Синій листопад*. До речі, саме через це оповідання мені дісталось від мого першого рецензента на еміграції о. Д. Кульчицького, що помістив рецензію зараз після появи антології в *Християнському голосі* (жовтень 1959). Не замислюючися над глибшим змістом оповідання та його літературною вартістю, рецензент присвятив багато уваги моему вмінню перекладати, тому що я передала Сенченкову "закусочну" німецьким виразом "Імбіштубе", а не, як вважав рецензент за правильне, якимось відповідником "корчми", бо, мовляв, усі робітники на Україні та в Росії тільки те й роблять, що по корчмах сидять і пиячать....

Іван Сенченко жив на бульварі Лихачова, в післявоєнному кварталі, недалеко нового Ботанічного саду за Печерськом; у тому

ж домі проживали тоді й Ліна Костенко, Олесь Бердник та кілька інших радянських письменників, яких на еміграції менше знають.

Мене прийняла дружина письменника — історик Олена Компан. Сам Сенченко вже тоді був хворий, сидів у кріслі й мало рухався. Не потребує згадувати, що людина, прикута до ліжка чи крісла, подвійно вдячна, коли до неї завітають. Виявилося, що Іван Сенченко навіть не знав, що одне з його оповідань 1950-их років (надруковане вперше в *Вітчизні* 1956) включене в німецькомовну антологію української прози, і книжці, що я йому передала, він дуже зрадів. Ми скоро розбалакалися й провели кілька годин у дружній розмові.

Я розказувала йому відверто про труднощі популяризувати українську літературу на Заході, пригадала, що в мене лежать уже давненько перекладені кілька його гарних оповідань з дитячою тематикою ("Мої перші мисливські пригоди", "Один день з життя Сеньки та Женьки" й ін.), але всі мої спроби видати ці оповідання разом з вибором таких самих оповідань про дітей (Коцюбинського, Франка, Винниченка та інших авторів) в окремій збірці були даремні. Ми говорили довше про те, що жанр "дитячого оповідання" в слов'ян куди краще розвинутий, що в німецькому видавничому світі книжкова продукція для молоді та дорослих дуже відмежована і видавці, яким навіть сподобалися оповідання, боялися ризику, видавати таку збірку. Навіть до молодіжних видавництв Німецької Демократичної Республіки я зверталася в тій справі, коли ствердила, що вони видають раз-у-раз російські оповідання того ж типу. Але всі ці оповідання так і поживкли згодом по шухлядах.

При цій нагоді Сенченко розповів мені, що він саме пише книжку про і для Івасика, 5-річного внука, кмітливого хлопчика, що був тоді розрадою й утіхою письменника. Він списував свої "розмови" з ним, намагався бачити світ Івасиковими очима. Цього Івасика возила бабуся двічі на тиждень до англійського садочка, де діти дошкільного віку починали вивчати англійську мову, щоб дитині змалку прищепити одну з європейських мов. Такі садочки й школи з англійською або німецькою чи французькою мовами навчання діяли десь від початку 1960-их років у Львові й Києві, і туди письменники залюбки посилали своїх дітей.

Покійного письменника дуже цікавила Німеччина, особливо стиль життя різних німецьких прошарків. Я йому дещо розказала й інформувала про тутешнє "Консумгезельшафт", але також про різні групи, як от приклонників "біологічно вирощених" овочів і ярини, що продаються в спеціальних магазинах ("Реформгавз"), про цілий прошарок освіченого міщанства, що живе "свідомо" за приписами кальорійних таблиць, про "фанатиків здоров'я" тощо. Всі ці речі дуже подобалися йому, він звертався до дружини й

казав: "Ти подумай, розумний народ, знає міру й не переїдається, як наші люди хлібом та салом..."

Він зупинився довше на народній медицині, розказував, що люди на селах колись лікували парадентозу якоюсь мастю, основний складник якої бджолиний "прополіс"... Я винесла враження, що він цікавився народною медициною, бо бачив, що традиційна йому не в стані була допомогти вилікувати хворе серце, пухлину ніг, але був це напевно й свідомий поворот до народної мудрости, ціну якій він знав.

Письменника цікавили мої враження з подорожі на Україну, головне про Київ. На моє зауваження, що Львів мені здається більш українським, ніж Київ, він зажурено потакнув головою й розповів про те, як то майже щодня приходять невеселі вістки про закриття українських шкіл чи перехід їх на російську мову навчання. Вияснив мені також, що українськомовні садочки та школи куди гірше вивінені меблями та приміщеннями, ніж російськомовні, щоб примусити батьків давати дітей у кращі заклади (а котрі батьки вороги своїм дітям?). Він знав також, що по російських садочках працюють хороші українські дівчата, які зараз перейшли б на українську мову навчання, як тільки прийшов би наказ згори, і що ці молоді люди, як представники молодішої генерації, вірять що такий наказ може з дня на день прийти... Але він собі здавав справу, що урядові установи підтримують русифікацію шкільництва й садочків такою політикою матеріального устаткування й не бачив перспектив на краще, а навпаки... Я йому пригадала, що ще в 1963 році на міжнародному науковому конгресі, в якому брали участь також українські вчені з Києва, до нас приступив один стурбований земляк і сказав: "Кричть на Заході, робіть щось, у Харкові оце закрили останній український садок..."

Нарікав він у цьому зв'язку ще дуже на телевізію, бо вона спричиняється у великій мірі до русифікації населення, а головне дівчата. Боліло серце старому письменникові, що перспективи для вільного розвитку української мови й культури гіршали з дня на день. Але Сенченко, як зрештою й Рильський, Бажан й "офіційний" Юрій Смолич, хоч і бачили куди йшов розвиток, не знайшли в собі сили підняти авторитетний голос протесту на захист української культури. "Це генерація з переломаним хребтом, від них нам допомоги не сподіватися", — говорили мені тоді в Києві, коли зайшла мова також і про Сенченка. Для дослідника творчости Ліни Костенко буде напевно цікаво довідатися, що поетка не утримувала тільки добросусідські взаємини з дружиною Івана Сенченка. Коли вона писала поему "Берестечко" (на жаль, ще й досі не опубліковану), то консульту-

валася щодо питань з доби Козаччини в доктора історичних наук Олени Компан і дала тим самим приклад співпраці поета з істориком... У 1970 році в Києві навіть серед письменницького керівництва говорили, що збірка поезій Ліни Костенко, нарешті, появиться, бо Микола Бажан написав дуже прихильну позитивну рецензію. У збірку, як мені говорили, мала увійти й поема "Берестечко", що була написана десь під кінець 1960-их років. Всі ми знаємо, що збірка таки не вийшла, а Ліна Костенко замовкла на роки, як багато інших талановитих поетів і письменників. Олена Компан, що працювала останнім часом разом з іншими істориками в Інституті археології Академії наук УРСР, була змушена в 1972 році покинути наукову працю й належить, як подав *Український вісник* (ч. 7-8), до заборонених авторів, яких навіть не можна цитувати. Місце звільнених вчених, що мали свій національний хребет, посіли кар'єристи й опортуністи, єдина журба яких — не попасти в неласку, а наукова праця полягає виключно в тому, щоб дотримуватися генеральної лінії асиміляції й заглади української культури.

П'ЯТДЕСЯТ РОКІВ ТОМУ

Монтаж Івана Кошелівця

У травні минуло п'ятдесят років від гострого конфлікту, про який варто згадати, щоб не заростав травою забуття, між українськими письменниками і Максимом Горьким, що тоді жив ще на Капрі. Олекса Слісаренко, тодішній редактор видавництва "Книгоспілка", на початку 1926 року звернувся до Горького, прохаючи дозволу на видання роману *Мать* в українському перекладі. Горький відповів категоричною відмовою, і то в досить непристойній формі, яка викликала обурення в колах українських письменників.

Відтоді багато чого забулося, і сучасні автори перемодельовують подію в такій новій інтерпретації, за якою Горький наче тим лише й жив, що турбувався за добро української культури.

Якраз на цю дату у мене нагромадилася добірка документів; їх варто опублікувати в співставленні, і з нього буде видно, як тепер пишеться історія в УРСР. Нагадаю, що в 1928 році Горький повернувся до СРСР і влітку того ж року відвідав столицю України Харків, при якій нагоді мав зустріч з українськими письменниками.

Спочатку мають слово два учасники тієї зустрічі, які в найновіших спогадах не оминають випадку з романом *Мать*. Перший Василь Минко:

Максим Горький у Харкові

Йшов липень.

Одного ранку я завітав до Андрія Паніва додому. Напередодні ми домовилися на початку роботи з'їздити за місто, в лісопарк, подихати свіжим повітрям. Друг зустрів мене запитанням:

— Новину чув? — І, не чекаючи на мою відповідь, сам урочисто повідомив: — Максим Горький! Сьогодні приїжджає до Харкова.

Хто з тодішньої літературної памолоді не любив цього письменника, не зачитувався його творами! Ще в Минківці я перечитав усе, що знайшлося у нашій сільській бібліотеці, а його *Лісню про Сокола* переклав українською мовою, читав її зі сцени.

— Зараз ось зберуся й поїдемо на вокзал, — квапився Панів. — Чи ти, може, не хочеш?

— Як це не хочу? — дивуюся.

— Є такі, що не бажають навіть його бачити.

Андрій не назвав прізвищ, сказав тільки, що знає таких і серед письменників. Вони вирішили зробити йому обструкцію.

— Яку обструкцію?

— Не знаю... А може, це й брехня. Приїде Горький, побачимо...

Харківські трамваї, порівняно до початку двадцятих років, ходили вже справно, вагоноводи тільки дуже дзеленькали, лякаючи перехожих. У вагонах, що йшли до вокзалу, — повно. Привокзальна площа була запружена людом, переважно студентством.

Андрій, завдяки своєму фотоапаратові, пробився у вокзал і на перон, наробив багато знімків. (Один із тих знімків з Горьким я знайшов у комплекті *Плуга*). Письменників на площі справді було малувато, одні просто не знали про приїзд Горького, а інших, я може, не помітив у юрбі.

Почув і побачив я Горького зовсім близько через два дні у Будинку Блакитного. Про ту зустріч тепер так плутають, що я й сам боюся заплутатися. Одні запевняють, що спочатку відбулася урочиста частина нагорі, в залі, а потім уже вузька, ділова розмова внизу. Інші пишуть у своїх спогадах, що зустріч відбулася тільки в корчомці.

Для певності гортаю сторінки *Плуга*, знаходжу невеличку інформацію, в якій сказано: "Правління Будинку Блакитного запросило Горького на склянку чаю". Про зустріч нагорі нічого не сказано. А я готовий поклястися, що вона таки була. Бо як можна забути таке. Пилипенко доручив мені вітати гостя від імені плужанської молоді. Я дуже хвилювався, щоб не збитися, засів у бібліотеці і довгенько зубрив свою промову. Коли ж Горький прибув до Будинку Блакитного, я не зміг пробратися нагору: сходи були забиті людьми, вони стояли внизу і навіть на вулиці.

Та й як інакше могло бути? Адже приїхав найвідоміший і найулюбленіший письменник того часу. Що ж до інформації в журналі, можу сказати таке: вона була складена відповідно до ситуації, про яку мова далі.

(Написавши цей розділ, я побіг до Петра Йосиповича Панча проконсультуватися; він показав фото, на якому Горький знявся з учасниками тієї зустрічі, і саме нагорі).

Розмова внизу справді відбулася за "склянкою чаю" в

буквальному розумінні. На столі у формі літери "Т" не стояло жодної пляшки, навіть з вином чи пивом. За ним сиділо не більше 25-30 чоловік — керівники існуючих тоді літературних організацій, дехто з активу. Від "Плуга", наприклад, були тільки голова Пилипенко і секретарі — Панів і я.

Гостя запросили на почесне місце, з ним поряд сів новий голова правління ДВУ Постоловський, Микитенко й Пилипенко. Розмова точилася тепло, по-сімейному. Постоловський привітав Горького від імені всіх революційних письменників Харкова, Микитенко, Усенко й Пилипенко — від імені ВУСППУ, "Молодняка" й "Плуга".

Приємно згадувати, що ніхто не виносив на поверхню ніяких міжспілкових чвар, усі були об'єднані шанобою до великого письменника. Коли хтось з промовців переборщував у похвальбі, гість хмарнів, махав рукою, мовляв, навіщо це. А часом, зворушений, витирав сльози, що котилися з його добрих очей.

І ще одно уточнив Петро Йосипович: Горького кілька разів називали "великим". Він шулився, ніби від неприємного протягу, нарешті встав і сказав:

— Товариші, я добре знаю свій зріст. Його визначили, ще коли я призивався на військову службу, — два аршини і сім вершків.

Горький говорив сидячи, його так просили. Про що саме, забулося, отже, я звертаюся до тієї куцої журнальної інформації, в якій сказано, що він наголосив на тісніших зв'язках двох братніх літератур, на потребі перекладів кращих творів українських майстрів слова по-російськи.

Андрій Панів, сидячи зі мною поряд, щиро радів:

— Пронесло! Ніякої обструкції Горькому нема!

І раптом підводиться один... Пробачте за банальний вираз: я ніби зараз бачу його наївно-езуїтську усмішку, чую його елейний голосок:

— А чи правда тому, Олексію Максимовичу, що ви заборонили нашій "Книгоспілці" видавати свою *Матір* українською мовою?

Кинувши цю "бомбочку", він одразу сів. Хто то був, не називаю прізвище, хай йому бог простить. Скажу тільки, що до ВАПЛІТЕ він не належав, хоч дехто з колишніх ваплітян і мав відношення до цієї провокації: вони причепилися до однієї фрази з листа Горького до видавництва "Книгоспілка".

Про ту фразу ширилося тоді багато версій. Найвірогідніша з них та, що автор славнозвісної *Матері* негативно поставився до антихудожньої мови перекладача, а не до української мови взагалі, як витлумачили недруги Горького. Можливо також, що

відповідь на листа "Книгоспілки" писав не сам Олексій Максимович, а його секретар.

Так чи інакше, а неприємний конфлікт виник. У запалій тиші погляди всіх присутніх схрестилися на гостеві. Він звівся на ноги, високий і кремезний, втягнув голову у широкі плечі, потім розвів руками.

— Це непорозуміння... Я заборонив?!.. Такого не могло бути.

Дослівно не повторюю, що він казав далі, але суть запам'ятав добре.

— Тут головуючий, та й інші товариші вже говорили про мою любов до України, про мої мандри по вашій благословенній землі, про роки, прожиті в Мануйлівці... Я читав селянам *Кобзаря*, брав участь у виставах. Говорилося також про мою дружбу з Михайлом Михайловичем Коцюбинським... Якою чудовою мовою він писав! І раптом я заборонив видавати свою *Матір* цією чудовою мовою...

Легітно усміхнувшись він закінчив:

— Та ще не народився такий письменник, який би заборонив видавати свої книжки іншими мовами.

Усі засміялися; за столом, як кажуть, сталося пожвавлення. Сморід од вибухлої "бомбочки" почав розвіюватися. Той "один" почав виправдуватися, що йому, мовляв, так "хтось сказав", попросив у Горького пробачення. Постоловський, щоб розрядити обстановку, запросив випити ще "по одній чашці чаю", що викликало загальний сміх.

Сміявся й Горький.¹

Тепер Юрій Смолич:

Слісаренко

Та траплялося, що властиве Олексі Андрійовичу [Слісаренкові — І. К.] іронічне, а б навіть сказав легковажно-іронічне ставлення до людей, фактів чи явищ інколи заводило його й на слизьке, ба й призводило до прикрих помилок.

Так було, скажімо, з листом Максима Горького: в негативній реакції на цей лист в письменницьких колах значною мірою завинив саме Олекса Андрійович.

Олекса Андрійович — головний редактор видавництва "Книгоспілка" — звернувся до Олексія Максимовича (що жив тоді на Капрі) з пропозицією видати роман *Мать* українською мовою.

1. Василь Минко, "Червоний Парнас", *Вітчизна*, 1971, ч. 2, стор. 68-70. Тут і в наступному уривку з спогадів Юрія Смолича я залишив правопис оригіналу. — І. К.

Зазнайомившись з текстом перекладу, Олексій Максимович заперечив проти цього видання. Я не пригадую вже точно тексту листа Горького, але причиною відмови Олексія Максимовича була неточність, самий мовний ключ перекладу, що, на його думку, знижував зміст і самий мовний ранжир твору — через зловживання провінціалізмами і діалектизмами. Відмова Горького вразила Олексю Андрійовича — він порахував її "барською", вбачаючи в ній нетолерантне ставлення до української мови взагалі. А перекладач — Варавва, — вхопившись за цей лист, пустив поголоску, що Горький взагалі вважає українську мову лише діалектом, "наречием". Це й призвело до скандалу, коли Горький, повертаючись з Капрі, заїхав до Харкова і був прийнятий українськими письменниками в Будинку Блакитного. З голосу Варавви спровокований Поліщук закинув Олексію Максимовичу нетерпиме ставлення до української мови. Розмови з приводу цього завдали прикрості і Олексію Максимовичу, і всій письменницькій громаді, що зібралась на вшанування великого російського письменника — щирого друга Михайла Коцюбинського і взагалі, як відомо, прихильного до України та української культури ще з дореволюційних часів.

Прикрій інцидент був звичайно ліквідований, непорозуміння вичерпано, — *Мату* вийшла і не раз перевидавалась українською мовою, як і багато інших творів Максима Горького, по всіх українських видавництвах і в тій же "Книгоспілці" під редакторською рукою Олексію Андрійовича. Але українські націоналісти довгий час використовували цей випадок у своїх антиросійських ненавистницьких теревенях.²

Якщо ми й ще раз "використаємо цей випадок", то значною мірою в цьому буде винен сам Смолич, він бо нас і спровокував на цю розмову своїми спогадами.

Обох цитованих авторів можна ловити на непослідовності і плутанині, видно, як їм хочеться замести сліди. Минко, твердячи про велику пошану до Горького, тут таки й суперечить сам собі, кажучи, що при зустрічі Горького "письменників на площі справді було малувато". І журнал *Плуг*, не бажаючи випадати з загального ворожого до гостя настрою, подав, як каже Минко, "відповідно до ситуації" про зустріч скупеньку інформацію.

Звичайно, вправніший фальшивомонетник Юрій Смолич

2. Уривок з розділу "Слісаренко" з книжки Юрія Смолича *Розповіді про неспокій немає кінця* (Київ: в-во "Радянський письменник", 1972), стор. 38-39.

ухитрився зіпхнути відповідальність за скандал на Варавву (псевдонім Олекси Кобця), бо хто ж буде спростовувати за померлого письменника та ще й емігранта.

Але істотне не так це, як те, що обидва автори ніби не пам'ятають листа Горького і, покладаючися на траву забуття, твердять, мовляв, уся справа зводиться чи то до провокації націоналістів, чи до непорозуміння, яке кинуло безпідставно тінь на щирого друга української культури Горького.

Але документи страшна річ: не завжди можна їх унедійснити. Чи можливий парадокс, щоб нам лист Горького був легше приступний, ніж ушанованому званням героя соціалістичної праці Юрієві Смоличеві в Києві? Ні, ніякого парадоксу немає. Смолич добре знає, де раки зимують, але удає, ніби забув та покладається й на забуття інших.

А було ось як. Коли Горький прибув у 1928 році до Харкова, усі там сподівалися, що він свою шовіністичну, ворожу до української культури вихватку відкличе. Коли ж цього не сталося, видатний натоді діяч КП(б)У Андрій Хвиля написав гостру статтю проти Горького, в якій і опублікував його листа 1926 року до "Книгоспілки". Ось дотичне місце з статті Хвилі:

"... Відомо, якого листа написав свого часу М. Горький на пропозицію нашого видавництва перекласти *Мать* українською мовою. До нього звернулися за дозволом. І він відповів:

... Мне кажется, что перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие "языком" — но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия. ,

При старом режиме я посильно протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу.

А то выходит курьезно: одни стремятся создать "всемирный язык", другие же действуют как раз наоборот.

7. V. 1926 г.

А. Пешков³

3. "Мені здається, що переклад цієї повісті на українське наріччя теж не потрібен. Мене дуже дивує той факт, що люди, ставлячи перед собою одну й ту саму мету, не лише стверджують різницю наріч — прагнуть

"На коверті стоїть: М. Горький, Соренто (листа написано старою орфографією).

"Навряд чи слід характеризувати цього листа. Він сам про себе говорить. Більш різючого вияву великодержавного російського й гоноровитого ставлення до української культури і літератури — за останній час ми, здається, не мали. М. Горький приїздив після того на Україну... М. Горький побачив і почув, як прикро він помилився щодо розвитку української літератури. Обіцяв з цього приводу написати. Але ще й досі нічого не написано..."⁴

Погодимось з Хвилею. Цей лист Горького не потребує коментарів: маємо класичний приклад держимордного російського шовінізму.

Тепер читач бачить спокусу упорядника цих текстів нагадати про них ще раз: хай не плекають надії, що такі речі забуваються. Певно на забуття покладался і Микола Бажан, надрукувавши в *УРЕ*, як "високо оцінив Горький здобутки національної культури українського народу". Ще й додав кольорову репродукцію картини К. Трохименка, на якій зображено ідилічну сцену, як Горький "читає селянам твори Т. Г. Шевченка".

Є ще й етичний аспект цієї історії. Ніхто не тягнув за язика ні Юрія Смолича, ні Василя Минка. Не маючи змоги належно оцінити вихватку Горького, вони могли бодай пристойно її промовчати. Одягатися ж у тогу правдивих побутописців літературного життя двадцятих років і з-за плоту симульованої ширости проголошувати брехню — це моральна нечистоплотність.

зробити наріччя 'мовою' — а ще й гноблять тих великоросів, які опинилися меншістю в області даного наріччя.

"За старого режиму я посилено протестував проти таких явищ. Мені здається, за нового режиму належало б прагнути до усунення всього, що заважає людям допомагати один одному.

"А то виходить курйозно: одні прагнуть створити 'всесвітню мову', інші ж діють якраз навпаки.

7. V. 1926.

А. Пешков".

4. Андрій Хвиля, "Зустріч", *Критика*, 1928, ч. 11. Цей уривок з статті А. Хвилі з листом Горького передрукований у моїй книжці *Сучасна література в УРСР* (Мюнхен: в-во "Пролог", 1964), стор. 353-354.

КОМПОЗИЦІЇ В ЧОРНОМУ І БІЛОМУ

Ката Полліт

ЧОТИРИ ВІРШІ ПРО ЯПОНСЬКІ КАРТИНИ

1. ДИКІ ОРХІДЕЇ

*Анекдота каже, що Тесшу малював орхідеї
майже кожноденно, з релігійною гарячкою.*

Каталог музею

В підніжжі скель — бамбук і орхідеї,
скручені маленькі квіти, що видніють осторонь
від імли, яка присутня всюди.
Ти залишила газети і недбалі
свари за недільним чаєм
і пішла з коханцем до музею
подивляти все це вирування,
загнане в папір стародавнім монахом
у десяти хвилинах шістсот літ назад,
що вивів орхідеї,
символи чеснот дворян:
спокій, стриманість, прозорість думки.

2. МІСЯЦЬ І КВІТУЧА СЛИВКА

Великий місяць сходить за гіллям,
обрисований білим квітом сливи, зимним і крихким,
мов сніг ранньою весною. Несподівано
це та хвилина, за якою ти тужила,
в якій переливаєшся, мов чаша,
як місяць переливається білим.
Чи змогла б так жити,
переходячи від спалаху до спалаху,
як самураї, що захоплюються квітом слив,
переходять від одного саду в другий?
Чи спізнаєш, що
їхні одяги заштивні, місяць заповільний,
а сади, коли наблизитись до них,
багністі й повні жаб?

3. ЕКРАН, ЩО СХОПЛЮЄ П'ЯТДЕСЯТ ЧОТИРИ ЕПІЗОДИ З КАЗКИ ҐЕНДЖІ НА ТЛІ ЗОЛОТОГО ЛИСТКА

Все діється нараз: дами двору рвуть іриси,
шляхтичі полюють фазанів, поети пробираються снігами.
В дракононосому човні, під балдахином квітів,
тріумфально і церемоніяльно
пливе принц Ґенджі, любовник славний,
від спальні в спальню: а в кожній жінка пурхає,
крихітна і чудова, як віяльце крустоване.

Купець чаїв з Кійото замовив цей екран для жінки.
Вночі, коли лежали на рогажах,
вона дивилася й зідхала.
А він прийшов до думки,
що різниця між його і принца Ґенджі життям у тому,
що його життя не мало маляра,
який дискретно затушив би золотими хмарами усе,
крім п'ятдесят чотирьох епізодів.

4. ЧИЇ РУКАВИ?

*Картини названі "Чиї рукави" — це студії
жіночих шатів та інших речей. Назва сугерує
жінку, відсутність якої відчутна; тож чудові
рукави мали збудити образ вродливої жінки і
запах її кімоно.*

Каталог музею

Її речі зберігають точно, як вона їх залишила.
Тяжкі кімоно висять акуратно на вішалках:
те з павами, те з золотої парчі,
і вишите, яке він їй купив з якоїсь нагоди.
На підлозі: *кото*, полірована шкатула на листи
і кілька віял — подарунки від коханців.
Одного дня вона побачила себе
у чашці чаю, обвантаженою оздобами,
й розреготалася. А гості,
набундючені від компліментів, порозходилися
і не бачили її пізніше,
як вислизнула без нічого, тільки в чорному волоссі,
сп'яніла, мов дитина, і безтямна
у присмерку просвічувала злегка білим тілом,

як просувалася між деревами
і через міст, де місяць починав показуватися.
Мов місяць, вона ставала меншою, віддаленою і яснішою.
Як досягнула горизонту — зникла.

ПЕНЕЛОПА ПИШЕ

В моєму домі на усе є місце:
поличка на кубки, друга на глики в квітах,
коробка для ниток —

о, я безумно укладала
роки, немов ножі в шухляду!

Тепер: комори темні,
буфети, скрині ці — бентежать і лякають.
Крикуща невмирима лють

марнується у них, кректить, мов море.
Держу це під замком. На довгих океанах, мужу,
тебе рятують острови, які підносяться,

мов голубі дельфіни.

А ти все кажеш: "Чом би ні? Я молодий!
Я молодий! І так повинно бути".

А я — немолода,
негарна,
звичайна жінка,

чому мені зважати: вернешся чи ні?
Роками я
сиділа край вікна, — оті мужчини в кухні.

І не питаю, чому
живила ту брехню. Сусіди товпились
побачити мою роботу на верстаті:

мужчину й жінку, що стоять так гарно,
так солодко в трояндах. Ніхто не уявляє,
з якою насолодою,

з якою радістю руйную все щоночі.
Ріжу, рву. Кривавлять пальці. А тоді
в розпуці мрію, щоб
стягнути цілий дім з основ.

ВІДЛИГА В СІЧНІ

Вона починалася поволі. Спершу ми не почули
м'якого стукоту води,
що доносився з глибоких місць.
Бо ми були глухі від стужі.
Тепер пробуджуємося, і вулиці:
вже води, що течуть у води,
коли поля зійшли вночі з горбів:
корови, як земля, парують, глинясті,
обступили нашу хату,
і навіть можна їх торкати.

Зворушне світло! Відчуваю злет сніжини
в вітрі, що підноситься.
А на ставу вільно плаває округлий лід:
місяць,
що зчорнів у чорних водах.

АЛЬСЕСТІС

Як повернулася, усе було, як перше.
Прислуга встановила, що вона змарніла, —
дали до ліжка чай, закрили двері:
"Нехай поспить"! Ніхто не запитався, де була.
А де ж вона була? Що значила та осінь
з якої опритомніла? Любов була,
мов сон. Коли ж побачила, що він несміло
зближається до ліжка, — не могла ж йому сказати,
що він зворушив не її, лише жадання
одкритися, горіти власним полум'ям кохання.
Не говорила більше. Хоч жила роками
крихка. Ніхто не бачив, бо така їй ласка,
що тінь не йшла за нею по кімнаті.
і з люстра не дивилося її лице.

КОМПОЗИЦІЯ В ЧОРНОМУ І БІЛОМУ

Цілий день вони сиділи, чорні
односкладівки, ворони на голім дереві,
як гори сповільнялися під снігом
і площилися в поля, які
намоклюю пшеничною стернею
тиснулися у землю.

Моя душа радіє,
як знаходить принагідну ласку
в усім, що рухається: славлю
ці тяжкі поля, та більше —
наглий злет ворон,
що піднеслися з криком; їх блискуча чорність
здивувала небо,
як порозлітались,
залишивши кожна гілку вигнуту,
натягнену й співучу, мов струну.

Переклади Богдана Бойчука

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Ката Полліт, молода американська поетка, народилася в Брукліні, студіювала літературу з Бернардом Малямудом і Робертом Фіцджеральдом у Радкліфі, звідти, мабуть, і винесла особливу увагу і любов до форми. Її поезії друкувалися в таких відомих журналах, як Нью-Йоркер, Атлантик Мантслі, Поетрі, Мадмозел, Плофшерс і Нейшен, принісши їй два визнання: Мадмозел поетрі кантест 1972 року і Діскавері — Нейшен 1975. Ката працює в редакції журналу Нью-Йоркер, а її рецензії на книжкові видання появляються регулярно в тижневику Нью-Йорк Таймс Бук Рівю.

Поезія Кати Полліт визначається шліфованою, елегантною і майже клясично прозорою формою. Таке трактування форми — явище рідкісне в сучасній американській поезії, і потреба його відчутна. Поезію Кати Полліт можна умовно назвати "дистансованою", бо поетка не ангажує прямо своєї особистості у світ своєї поезії, вона радше стоїть збоку, спостерігає явища і відтворює їх у віршах з питомим їй інтелектуалізмом і гумором.

Ката Полліт працює також як перекладач. З українських поетів вона перекладала Тичину, Свідзінського, Голобородька, Калиця і останньо Андієвську.

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (II)

Михайло Сосновський

"РУСЬКА ЗЕМЛЯ" Й ОСНОВНІ ІДЕЇ ЇЇ ДЕРЖАВНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Формування Київської держави тісно в'яжеться з кристалізацією поняття "Руської землі", спершу для означення Русі у вузькому значенні, а відтак у поширеному, яке включало не тільки Київщину, але й інші землі, що раніше входили до складу антського союзу племен. Поняття "Руської землі" розвивалося в загальному контексті державотворчого процесу на землях сучасної України, скоро ставши не тільки синонімом Руської держави, але й означенням, з яким населення цієї держави сполучало широкий комплекс ідей політичної й культурної окремішності, а навіть виключності. Свідомство цьому подибуємо у найстарших писаних пам'ятках: у *Повісті временних літ*, літературних творах, а також і в усній словесності. Аналізуючи кристалізацію поняття "Руська земля", можемо слідкувати за розвитком цілої системи політичних ідей, що складаються на це поняття "Руської землі" чи Руської держави.

Повість временних літ — це в розумінні її автора розповідь про "походження Руської землі", а під роком 6360 (852)³⁷ цей же автор відзначив, що тоді вперше вжито назви "Руська земля" Хоч би й яке було, однак, походження слів "Русь", "руський" і хоч коли б їх уперше застосовано до Київської держави, вони стали назвою народу і його держави з центром у Києві, обабіч Дніпра, по Червенські городи на заході, Дунай і Карпати на півдні, включаючи Тмутороканську Русь над Азовським (Сурозьким) морем і землі північно-західніх слов'ян та неслов'ян у залежності від Києва і київського великого князя. Договори князів Олега, Ігоря та Святослава з Візантією упродовж X ст. дають нам виразний

37. "Въ лѣто 6360, индикта 15 день, наченшю Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семъ бо увѣдахомъ, яко при семъ цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаныи греческъмъ". [*Повесть временных лет*, 2 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1950), т. I, стор. 17.]

образ Київської Русі, як уже належно зорганізованої держави, яка у своєму розвитку досягнула такої сили і такого високого рівня, що могла диктувати умови замирення наймогутнішій тодішній імперії. Мало того, навіть невдалі воєнні походи не послаблювали значення Русі у такій мірі, щоб східні римські імператори зважувалися накидати київським князям упокорюючі умови перемир'я, що має особливу вимову, бо засвідчує, що державний консолідаційний процес на Русі у той час зайшов настільки глибоко, що його вже не могли завернути тимчасові невдачі.

Згадані міжнародні політичні документи виявляють наявність у Київській Русі вже високої політичної культури, що без сумніву була продуктом формованої і закріплюваної упродовж довшого часу політичної державної структури, правової системи, а також довшої політичної практики. Все це разом складалося на поняття "Руської землі", на чолі з великим князем і з "підвладними йому світлими боярами", "підручними світлими князями". Порівняно з "воєнною демократією" антів і початкового Полянського союзу племен — це вже був далекосяжний поступ, що уможливив Русі вихід на міжнародну арену за середньовічної доби.

Коли древній літописець вживав окреслення "Руська земля", то з контексту виразно бачимо, що він не мав на увазі географічної назви, а думав і писав про державу. Це питання досліджував М. Владімірський-Буданов, який навів ряд переконливих доказів щодо правильності такого погляду, стверджуючи, що "для юридичного визначення (терміну — М. С.) найважливіше є знати, як називають державу люди даного часу у трактатах, укладених між двома державами".³⁸ Староруські автори користувалися терміном "земля" для означення держави, і це не тільки щодо Київської Русі, але й щодо всіх інших країн, у тому числі Візантії, Польщі, Угорщини, Болгарії, Німеччини тощо. Таким чином, все те, що вони писали на тему "Руської землі", стосується Київської держави X-XIII ст.

Треба прийняти, що вже в середині IX ст. Русь являла собою територіально-політичну одиницю, яка почала здобувати для себе відповідну позицію у сусідстві з Візантією. Про перші ділові контакти між Візантією і Руссю інформують візантійські джерела, подаючи 839 рік. Візантія почала зважати на Русь щойно після великого руського походу на Царгород у 860 році. У виступі патріярха Фотія у зв'язку з цим походом маємо власне згадку про Русь як про більшу політичну одиницю, яка підпорядкувала собі інші народи. Із текстів збережених договорів з Візантією можна у якійсь мірі відхилити заслону від структури Київської Русі, що

38. Цит. за Б. Д. Греков, *Избранные труды*, 4 т. (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1959), т. II, стор. 230.

своєю чергою, очевидно, уможливить нам принаймні дещо зорієнтуватися в тому, які провідні ідеї лягли в основу цієї державної і суспільно-політичної структури Руської землі.

Ми вже відзначали, що у початковій стадії політичної організації слов'янських племен характеристичною прикметою була "воєнна демократія" з вирішальним значенням зібрань (віч) "старійшин" окремих родів. Тільки у випадку особливої потреби таке віче уповноважувало одного з найвидатніших провідників тимчасово очолювати ціле плем'я чи союз племен. Коли минала потреба (закінчено воєнну виправу, відбито напад ворога), кінчалось зверхнє управління такого обранця віча, і знову кожен рід жив і діяв виключно у власному засягу. Період "воєнної демократії" закінчився в умовах консолідації Київської держави, а точніше — за переформування Полянського союзу племен на Київську державну організацію з центром у Києві і на чолі з князем, який на той час уже перестав спиратися на волю чи бажання віча, а спирався на силу своєї озброєної дружини.

Київський період — це період закріплення цілком нової концепції державної організації, в якій на перше місце висувається великий князь з відносно обмеженим гуртом найближчих співробітників. Коли в 911 році посла князя Олега підписували в Царгороді договір з Візантією, вони там уже виступали від імени "Олга, великого князя рускаго, и от всѣх, иже суть под рукою его, свѣтлых и великих князь, и его великих боярь". Літописець записав у вступі до договору, що "посла мужи свои Олегъ построити мира и положити ряд межю Русью и Грекы, и посла глаголя..." Посли від імени князя Олега приймають ряд зобов'язань для всієї Русі, запевняючи візантійських імператорів, що ці зобов'язання будуть додержані, бо ми "не вдадим, елико наше изволение, быти от сущих подь рукою наших князь свѣтлых никакому же соблазну или винѣ" і "подщимся, елико по силѣ, на сохранение прочих и всегда лѣт с вами, грекы, исповеданием и написанием со клятвою извещаемою любовь непревратну и непостыжну".³⁹

Вже тільки цих кілька коротких фраз вказують на те, що маємо в цьому випадку справу з домовленням чи угодою між урядами двох держав, які вважають, що в їхньому інтересі є зберігати мирні відносини і на основі цих мирних відносин розбудовувати торгівлю, а також лагодити всі спірні справи, якщо такі заіснують, про що ширше й іде мова в дальшому тексті договору 911 року. Подібну картину маємо на основі чергового договору з Візантією 944 року, який уклали послы великого князя Ігоря від його імени, як "от Игоря, великого князя рускаго, и от

39. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 25-26.

всякая княжья и от всѣхъ людей Руския земля".⁴⁰ Знову ж у договорі 971 року, що його уклав з візантійським імператором князь Святослав, маємо аналогічне формулювання, яке віддзеркалює структуру влади у Київській Русі. Різниця тільки в тому, що попередні договори укладали послы від імени князів Олега й Ігоря, а у випадку договору 971 року князь сам укладає договір і бере зобов'язання та домовляється з грецьким імператором, але також від імени "бояр і усієї Руси". Там говориться:

"Азь Святославъ, князь руский, яко же кляхъся, и утвержаю на свѣщаньѣ семь роту свою: хочю имѣти миръ и свершену любовь со всякимъ великимъ царемъ гречьскимъ, съ Васильемъ и Костянтиномъ, и съ богодохновеными цари, и со всѣми людьми вашими и иже суть подо мною Русь, боляре и прочии, до конца вѣка... Яко же кляхъся ко царемъ гречьскимъ, и со мною боляре и Русь вся, да схранимъ правая свѣщанья".⁴¹

У світлі цих договорів не доводиться сумніватися в тому, що Київська Русь під проводом своїх великих князів вступає у стосунки з сусідніми державами як визнана ними держава "руського народу", від імени якого має право і може говорити тільки київський великий князь. Він репрезентує "світлих бояр" і "підручних князів", що "сидять" у різних городах, і "всю Русь". З другого боку, ці ж тексти договорів засвідчують, що таким було розуміння "Руської землі" і між самим населенням Руси, включаючи, очевидно, пануючу династію Рюриковичів, княжу дружину, бояр і вільних людей на Русі.

Коли йдеться про державну структуру, то Київська Русь за часів свого найбільшого розвитку об'єднувала у своїх державних кордонах 22 різні етнічні групи, які творили територіальні одиниці з різною формою управління і залежності від Києва. Ядром цієї великої за територією держави була вужча Київська Русь, яка цю державу створила і її вдержувала під своїм контролем. У такій формі Київська Русь проіснувала не повних два сторіччя, тобто до смерті синів Ярослава Мудрого, Із'яслава, Всеволода і Святослава, відомого "княжого тріумвірату". Цього часу, однак, вистачило, щоб серед населення головного ядра, поширеного відтак на західні землі Галицького та Волинського князівств, закріпилася ідея єдності Руської землі і в більшій чи меншій мірі затерлися місцеві відосередні тенденції, враховуючи спільність етнічного підґрунтя.

Цей процес, однак, не поширився на північні і північно-західні території Київської держави, де ніколи не переставали жеврити, а

40. Там таки, стор. 35.

41. Там таки, стор. 52.

то й розвиватися, як у випадку Новгороді і Полоцька, відосередні тенденції, що впливали з відмінного етнічного підложжя. Як засвідчують історичні пам'ятки, ніколи, за весь час існування Київської держави, не дійшло до перетоплення всіх східнослов'янських племен з додатком деякого числа неслов'янських груп, в одну етнічну спільність. Найвимовнішим свідoctвом цього є факт, що за час існування Київської держави назва "Руська земля" не прищепилася на північних і північно-східних землях, які у Київській державі лишилися до самого кінця "зовнішніми" територіями, політично залежними від Києва, але без того, щоб серед їх населення розвинулося почуття тісного зв'язку з Києвом. Мало того, коли ідея спільности Галицького князівства та Волині з Київським руським ядром остаточно перемогла на початку XIII ст., то якраз тоді завершився розрив між південною частиною Київської держави та її північно та північним заходом.

Наскільки важливою для Київської держави була сама ідея "Руської землі", засвідчують політичні і літературні твори з доби роздрібнення цієї держави, з часів княжих міжусобиць, коли вже навіть почуття кровного споріднення між членами династії Рюриковичів почало практично зникати. У ці важкі і часто трагічні для Київської Русі часи єдиним елементом, що ще втримував живу думку про єдність Київської держави, поминаючи факт збереженої церковної єдності у формі Київської митрополії, була власне ідея "Руської землі", до якої постійно відкликалися окремі автори і якій найвимовніший вислів дав невідомий автор *Слова о полку Ігореві*, співаючи давнім "князям славу" і засуджуючи політику сучасних йому князів, через крамоли яких "вѣци челоуѣкомъ скратишась", а "поганіи съ вѣхъ странъ прихощаху съ побѣдами на землю Рускую".⁴²

Ці відклики до "Руської землі", до єдності стають провідним мотивом писань того часу, починаючи від записаних літописцем слів Ярослава Мудрого, "самовластеця Русьстѣй землі", коли він ділив державу між своїми синами. Закликаючи їх жити у згоді і братній любові, Ярослав перестерігав синів перед взаємною боротьбою, бо в цей спосіб погублять Руську землю, "землю отецъ своихъ и дѣдъ своихъ, юже налѣзоша трудомъ своимъ великимъ".⁴³ В обличчі щораз то сильніших нападів половецьких орд на Русь бояри звертаються до князів Володимира Мономаха і Святополка, закликаючи їх припинити міжусобиці і стати на оборону своєї Руської землі: "Почто вы распря имата межі

42. *Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви*. Видання підготував Леонід Махновець (Київ: в-во Наукова думка, 1967), стор. 106, 108.

43. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 108.

собою? А поганини губять землю Русьскую. Послѣди ся уладита, а нонѣ поидита противу поганымъ любо с миромъ, любо ратью".⁴⁴

На переломі XI і XII ст. ідея єдності Руської землі продовжувала бути важливим мотивом політичних заходів князів, але з смертю Мстислава Володимировича в 1132 році прийшов час остаточної переваги регіональних сепаратизмів у формі князівств-вотчин. Клясичним прикладом політичної кризи в Київській Русі був з'їзд князів у Любечі 1097 року з "цілуванням хреста" і зобов'язанням припинити міжусобиці та осліплення теребовельського князя Василька Ростиславича безпосередньо після закінчення з'їзду, на якому князі говорили: "Почто губим Руськую землю, сами на ся котору [распри] дѣюще? А половци землю нашу несуть розно, и ради суть, оже межю нами рати. Да нонѣ отселѣ имемся въ єдино сердце, и блюдем Рускыѣ земли".⁴⁵ Коли на той час ще не прийшло до поглиблення і загострення внутрішньої боротьби, то це сталося тому тільки, що серед численної вже династії Рюриковичів знайшлося ще двоє князів, які зуміли стати на сторожі загальноруських державних інтересів, а навіть об'єднати у своїх руках майже 3/4 всієї території Київської держави. Володимир Мономах і його син Мстислав зупинили на понад 30 років процес розкладу Русі, але не змогли вже його відвернути.

Перші київські князі, зокрема починаючи з другої половини IX ст., здійснювали об'єднання східніх слов'ян під зверхністю Києва дуже енергійно і часто навіть жорстоко, здавлюючи силою всякий опір. Походи князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира і княгині Ольги, що були диктовані загальною внутрішньою і зовнішньою ситуацією Київської Русі, забезпечили поширення влади Києва на значній частині східноєвропейського обширу. Київські князі мали активну підтримку у цій своїй політиці з боку боярської верстви, купців, дружинників, які здавали собі справу з широких можливостей, що відкривалися перед ними з таким поширенням і закріпленням Київської держави.

За цього періоду власне й зародилася ідея Руської землі. Літописець зберіг для історії слова князя Святослава, який перед боєм з переважаючими силами греків закликав своїх дружинників "не посоромити землі Руської" і бути готовими віддати за неї життя. Розвинув цю ідею перший митрополит руського роду Іларіон у своєму *Слові о законі і благодаті*, відзначаючи заслуги князя Володимира Великого.

"Хвалить же похвалными гласы Римськаа страна Петра и Павла, има же вѣроваша въ Исуса Христа, Сина Божиа, Асиа и

44. Там таки, стор. 143.

45. Там таки, стор. 170.

Ефесъ, и Патмъ — Иоанна Богословъца” Индиа — Фому, Египетъ — Марка, вся страны, и гради и людие чтуть и славятъ коегождо ихъ учителя, иже научища я православнѣй вѣрѣ”, — говорив митрополит Іларіон. “Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей, малыими похвалами великаа и дивнаа сътворъшааго нашего учителя и наставника, великааго кагана нашеа земли Володимера, вѣнука старааго Игоря, сына же славнааго Святослава, иже въ своа лѣта владычествующе, мужьствомъ же и храборьствомъ прослуша въ странахъ многихъ и побѣдами і крѣпостию поминаютъ нынѣ и словуть. Не въ худѣ бо и невѣдомѣ земли владычествоваша, но въ Русьскѣ, яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли”.⁴⁶

Все це зберегалося в народній пам’яті, свідоцтвом чого є збережені історичні пісні-билини, у яких головним героєм є Володимир “ясне сонечко”. До цих часів поверталися пізніші літописці й автори, спостерігаючи занепад руської держави. Автор *Слова о полку Ігореві* починає свою розповідь “отъ стараго Владимера до нынѣшняго Игоря”, коли у висліді княжих крамол “по Рускои земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нѣ часто врани граяхуть, трупіа себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь говоряхуть, хотятъ полетѣти на уедіе”.⁴⁷

Завершення цієї трагедії для Руської землі прийшло з татарським погромом, коли поділена Русь вже не могла поставити належного опору наїзникам і руські князі мусіли їздити до хана, щоб одержати його згоду на свої князівства. Це знайшло повний болю відгук у Галицько-Волинському літописі, автор якого, пишучи про пониження князя Данила перед Батием, нарікав: “О злѣе зла честь татарская! Данилови Романовичю, князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ, со братомъ си, инѣми странами, нынѣ сѣдить на колѣну и холопомъ называется, и дани хотятъ, живота не чаеть, и грозы приходятъ. О злая честь татарская! Его же отецъ бѣ царь в Рускои земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны всѣ; сын того не приял чести, то иный кто можетъ прияти?”⁴⁸

Очевидно, ідея Руської землі могла закріпитися тому тільки, що разом з територіяльним поширенням Київської держави проходив процес завершування її політичної консолідації. За

46. Н. Н. Розов, Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в., *Slavia*, XXXII (1963), стор. 163-164.

47. *Слово о полку Игоревѣ*, стор. 98, 106.

48. *Полное собрание русских летописей*, 2-е изд. (Москва: Изд. восточной литературы, 1962), т. 2 (Ипатьевская летопись), стор. 807-808.

Володимира Великого перестали існувати давні племінні князівства, а сама консолідація держави сперлася на двох елементах: монархічному й аристократичному. Представником першого елемента в державі був князь з династії Рюриковичів, а представником другого — бояри, старша дружина і "нарочитие мужи", тобто багаті купці-городяни. Підупав на той час інститут віча, який мав чимале значення до часу встановлення одноосібної княжої влади. Цей інститут, однак, не загинув, але з послабленням княжої влади при удільних князівствах у головних містах знову став важливим, а подекуди й вирішальним чинником в управлінні князівством. У Київській Русі за удільних князівств маємо фактично поєднання трьох елементів в управлінні князівством з додатком своєрідної громадської репрезентації у формі давнього віча.⁴⁹

У Київській Русі, однак, княжа влада ніколи не розвинулася як самодержавство. Навіть за панування Володимира Великого і його сина Ярослава Мудрого, коли зберігалася єдність держави і коли обидва князі виявилися на висоті завдання, їхня влада була обмежувана аристократичною верхівкою, з якою князі мусіли "думати" у важливіших державних справах.⁵⁰ Кожний князь вважався безперечно найвищим зверхником держави, він командував її збройними силами та їх організував, дбав про збереження в державі правопорядку, відбував суди, збирав данину ("полюддя"), вів зовнішню політику, але не проголошував засадничих рішень без згоди княжої ради.

Серед населення, в тому числі найвищих і найнижчих верств, поширилося і закріпилося переконання в особливій ролі руських князів з династії Рюриковичів, права на володіння яких ніхто в державі не важився заперечувати. Такий погляд стосувався всіх членів княжої родини, для якої Руська земля була своєрідним "доменом". Від князя народ очікував охорони від зовнішніх ворогів і збереження ладу в самій державі. Князя в державі чи князівстві ніхто не міг заступити і ніхто, навіть найвище поставлений боярин, не міг самовільно сісти на княжому столі. Не зважаючи на такі чи інші обмеження, княжі компетенції в Київській Русі були чималі, і вони стосувалися в першій мірі вільного урядування усією Руською землею. Князь міг Руську землю ділити, передати іншому, відступити частину території, не питаючися нічийої згоди. Особливо важливою була роль князя, коли йшлося про збереження в державі внутрішнього ладу, враховуючи склад

49. Радянські історики окреслюють цей період періодом "февдальної демократії".

50. У руках Ярослава Мудрого була зосереджена влада в такій мірі, що літописець міг записати, що він "бысть самовластєць Русьстѣй земли".

держави й її структуру. Князь мав за завдання не тільки визначати податки, але мусів забезпечити країну відповідними законами. Ця до певної міри традиційна функція будь-якого володаря в Київській Русі знайшла свій вислів в опрацюванні й опублікуванні князями Ярославом Мудрим та його синами *Руської правди*, збірника обов'язкових законів, який був, крім того, важливим цементуючим усю Русь чинником.

Одначе, в Київській Русі не знайшла зрозуміння і не прищепилася теорія про "божественний" характер княжої влади, як це було в Західній Європі в часі королівського абсолютизму. Особа князя в очах населення була недоторкана і загально шанована, але без уваги на ставлення до князів, перетривало із древніх часів переконання про вищість "воли народу" у тому значенні, що як у давноминулі часи народ обирав собі князя — провідника, так за удільного періоду жителі головних міст (удільних столиць) забезпечили за собою право укладати з князем угоду ("ряд") при покликанні його на володіння, а також право усунути його, якщо він такий "ряд" порушив.⁵¹ Інша справа, що цього права не завжди дотримувалися, але його провідна ідея збереглася.

Треба думати, що погляд на ролі і завдання князів у Київській Русі серед населення еволюціонував, а вирішальним чинником у тому була і сама особа князя і його силова позиція у відношенні до ширшої громади і до панівних боярських кіл. Засадничо можна виділити два основні періоди на шляху такої еволюції за часів існування Київської держави: період одноособової влади в цілій державі великого київського князя (починаючи від Олега до Ярослава Мудрого) і період удільних князівств. Одноособова влада великого київського князя не розвинулася, як ми вже згадували, у самодержавну владу. Перешкодою в тому без сумніву було те, що, поряд з консолідацією Київської держави і закріпленням великокняжої влади, зростало значення боярства, яке дбало про те, щоб мати вплив на державні справи. Коли ж після Ярослава Мудрого Русь була поділена на уділи, княжа влада почала слабнути, і з цього користали в першій мірі головніші міста, Київ та ті, що стали столицями удільних князівств. Намагання деяких князів в окремих князівствах відновити сильнішу княжу владу (наприклад, у Галицькому князівстві) не увінчалися успіхом. Мало того, у висліді змов боярських олігархій навіть ліквідовано небажаних князів (Київ, Галич).

У цьому контексті розвитку княжої влади в Київській Русі

51. Пор. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 4 вид., 11 т. (Нью-Йорк: Видавниче т-во Книгоспілка, 1954-58), т. III, стор. 222-227; а також Греков, *Избранные труды*, т. II, стор. 232-249. Б. Греков дає огляд поглядів різних дослідників на це питання.

треба розглядати розвиток таких інститутів, як княжої ради і поширеної ради — "собору", віча та "снему". Всі ці інститути є продуктом специфічної дійсності в Київській Русі, хоч самі з себе вони не є щодо форми виключно твором Київської Русі.

Відразу треба відзначити, що ні один з цих інститутів у Київській державі не мав якихось справді виразних і твердих форм. Коли йдеться про княжу раду і княжих дорадників, то літописні пам'ятки зберегли деякі дані про те, яку роллю відігравала княжа рада. У першій мірі йдеться тут про чинник, допоміжний в управлінні державою й у вирішуванні специфічних політичних проблем. Княжими дорадниками були бояри і члени т. зв. старшої дружини, і від самого початку встановився звичай, що князь засягав ради в найвидатніших представників боярства і дружини. Літопис занотував, наприклад, факт, що бояри і дружина відмовилися від участі у війні, бо князь вирішив оголосити війну, на засягнувши їхньої поради.⁵²

М. Грушевський пише, що "боярська рада зовсім не зформувалася в якусь правильну, регламентовану інституцію: князь радився принагідно з тими боярами, які були під рукою; від нього залежало, чи дати якусь справу під нараду, чи ні, чи закликати того чи іншого боярина на раду, чи ні... В дійсності, хоч боярська рада не мала регламентації, як не мав його взагалі тодішній політичний і адміністративний устрій, але безперечно була інститутом, і князь був зобов'язаний радитися у всіх важніших справах з усіма старшими боярами, які були в даній місцевості при князі... Занедбання князем звичаю чи обов'язку "думати з дружиною" старшою могло викликати проти нього незадоволення серед бояр, і навіть конфлікт".⁵³

З таким поглядом на княжу раду згоджується Б. Д. Греков, який пише, що "давній спір Ключевського, Сергєєвича і Владимірського-Буданова про те, чи був зобов'язаний князь нараджуватися з підручною йому знаттю, відпадає сам собою, як цілком безплідний. Князь не міг діяти сам, тому що він заступав у першій мірі інтереси зростаючої кляси бояр".⁵⁴

Політично-адміністративні проблеми, які розвинулися в Київській Русі після смерти Ярослава Мудрого і поділу одноцілої досі держави на окремішні уділи, дали поштовх до оформлення на Русі ще двох особливих інститутів: "собору" та "снему". Інститут

52. Мова про чернігівського князя Святослава Всеволодича, який, як записано в літописі, "надумав з княгинею своєю і з Кочкарем улюбленцем своїм, і не сказав цього мужам своїм ліпшим думи своєї", тобто плану війни з Ростиславичами.

53. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 228-229.

54. Греков, *Избранные труды*, т. II, стор. 247.

собору був не чим іншим, як значно поширеною княжою радою, і скликав його князь для вирішення особливо важливих справ, коли він був зокрема зацікавлений у тому, щоб для своїх плянів дістати якнайширшу підтримку з боку практично усіх суспільних верств. У літописі є ширші згадки про два таких собори: один у Галицькій землі, скликаний у 1187 році князем Ярославом Осмомислом, який хотів формально передати на основі свого заповіту Галич своєму молодшому синові; другий з аналогічної нагоди у Володимиро-Суздальській землі, скликаний у 1211 році князем Всеволодом Велике Гніздо, який також хотів передати князівство молодшому синові.

Згідно з даними літопису, в соборі в Галичі брали участь союзні і підручні князі ("братья и сынове"), бояри, дворяни і городські мужі ("мужи своя и всю Галичкую землю"), вище духовенство ("съборы вся и монастырь", "отци") та "люди", тобто представники нижчих верств — купців і ремісників ("нищая и силныя и худыя"). Всіх їх, зібраних на соборі, Ярослав поінформував про свій плян і наказав своєму синові Володимирові та боярам присягнути, що вони не порушать його доручення та не усунуть з князівства молодшого сина Олега. У такій же формі відбувся собор у Володимиро-Суздальській землі з участю бояр "с городов и с волостей", єпископа, ігуменів, священників, купців і "людей". Варто відзначити, що ні в одному, ні в другому випадку, не зважаючи на всі заходи вмираючих князів й укладені "ряди" під присягою (Всеволод, наприклад, "води всех к кресту и целоваша вси людие"), воля князів не була дотримана, і безпосередньо після їх смерті в обох випадках виникла ситуація, до якої вони з допомогою соборів думали не допустити.

Коментуючи інститут соборів у Київській Русі, В. Т. Пашуто пише, що "хронологічно зародження соборів у нашій країні збігається з появою парламенту як органу феодалної знаті у Франції. Монгольський наїзд надовго заглушив розвиток того інституту на Русі". Він також відзначає, що "скликання такого роду соборів дозволяє говорити про задовільно розвинутий і оперативно діючий адміністративний апарат на Русі XII-XIII ст"., не зважаючи на те, що на соборі не вирішувалися питання законодавчого порядку.⁵⁵

Цілком інший характер мав т. зв. снем, що також був твором удільної Русі, коли князі мусіли з'їздитися на наради для вирішування спільних чи спірних справ. Такий з'їзд князів — всіх, чи тільки частини, в якому брали участь також і княжі найближчі дорадники, називався "снемом" і їх у літописі зареєстровано

55. В. Пашуто, *Древнерусское государство и его международное значение* (Москва: Изд. Наука, 1965), стор. 14.

значне число. Деякі з таких з'їздів, як, наприклад, загальноруський снем князів у Любечі 1097 року, виносили далекосяжні постанови, від яких залежала доля усїєї Руської держави. Згаданий Любецький снем скасував розпорядок Ярослава Мудрого про систему наслідства на Русі, ввівши дідичні князівства, зобов'язуючи князів зберігати "єдність" і "дбати про Руську землю", додаючи водночас, щоб "кожний з нас стояв на сторожі свого уділу", як інформує літопис, подаючи, які уділи за якими князями призначено: "Да нонѣ отселѣ имемся въ единое сердце, и блюдем Рускыѣ земли; каждо да держить отчину свою: Святополкъ Києвъ Изяславлю, Володимерь Всеволожою, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаялъ Всеволодъ города; Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василкови".⁵⁶ На тому снемі поділено навіть і територію т. зв. вужчої чи властивої Русі, виділяючи з неї окремі князівства Київське, Переяславське і Чернігівське. Останній снем князів на Русі відбувся в Києві 1223 року у зв'язку з наїздом татар, і на ньому ухвалено постанову виступити спільно проти татарської небезпеки.

Треба відзначити, що термін "снем" у літописі вживається також на означення наради руських князів з іноземними володарями і з'їздів пануючих в інших країнах, якщо про них літописець вважав за потрібне подати вістку в літописі. В усіх випадках мова про своєрідний еквівалент виключно руського снему, який під формальним оглядом відповідає західнім фєвдальним з'їздам.⁵⁷

Цілком особливим у Київській державі був інститут віча, що своїми початками сягає доісторичних часів, а в самій Київській державі він мав застосування на початковому етапі державної консолідації, тобто до часу закріплення княжої влади, і пізніше, за часів удільних князівств, головне на Київщині та на півночі і північному заході.⁵⁸ Як і у випадку княжої ради, віче не мало ані

56. *Повесть временных лет*, т. I, стор. 170-171.

57. Див. Пашуто, *Древнерусское государство*, стор. 23-24.

58. Деякі історики вважають, що віче в Київській Русі було активним чинником у своєму звичайному засягу без ніякої перерви аж до татарського наїзду (В. І. Сергєєвіч, Ю. Вернадський), але такий погляд відкидають новіші дослідники, припускаючи, що діяльність віча припадає зойно на час удільних князівств. Такого погляду тримається також М. Грушевський, пишучи про віче, як про "елемент і давній і новий" [Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 209].

Додатково треба відзначити, що розвиток віча не був однаковий у всіх частинах Київської держави. Наприклад, ніде поза Новгородом Великим віче не розвинулося у такий чинник управління, що відсунуло б на дальший плян князя і княжу владу. На цьому шляху була, треба думати, також і

постійного характеру, ні якихось визначених функцій. На думку М. Грушевського, віче було "органом надзвичайним, корективом звичайної князівсько-дружинної управи. Вмішавшись в будь-яку її галузь й зробивши в ній поправку, якої на її [громади] погляд конечно вимагали обставини, громада потім повертала знову управу в руки її звичайних хазяїв, чи властивого хазяїна — князя".⁵⁹

Враховуючи той факт, що нормально діюче віче з окресленими функціями означало б своєрідну громадську самоуправу, можна зробити висновок, що з-за браку у віча київської доби таких властивостей і з причини байдужости, ширшої громади до справ постійного нагляду за діяльністю князя чи, може, й небажання брати безпосередню участь у керівництві справами князівства, міські й інші громади не тільки не мали самоуправління, а й за нього не змагалися. У понятті ширшого громадянства переважало переконання, що господарем і управителем землі є князь з прибічною радою бояр, хоч самі князі визнавали суверенні права громади, укладаючи з ними угоди ("ряди"). Треба припускати, що загальне розуміння влади, місця і ролі князя не дозволяло на те, щоб громада зважилася на встановлення своєрідного двоєвластя у князівстві. Одначе, віче в Київській Русі відіграло зокрема важливу ролью, коли мова про визначення політичного устрою окремих князівств і встановлення дідичности тих чи інших княжих родин. Іншими словами, віча в деяких випадках прискішували й утривалювали процес роздрібнювання Київської держави на малі спадщинні князівства, цілком унезалеженні від Києва, відстоюючи в першу чергу інтереси земель. У зв'язку з інститутом віча варто також від-

Київщина, але там так події не розвинулися, і віче, хоч і відіграло дуже помітну ролью, не стало домінантним фактором політичного життя.

В. Пашуто з свого боку відзначає, що термін "віче" застосовувано до різних явищ, хоч за своєю суттю цей термін вказував на факт наради ширшої громади. За його словами, вічем була "нарада правителів города, які приймають рішення про його майбутнє", "відокремлена нарада городських 'менших' людей", "нарада князя із своєю (чи до нього прихильною) знаттю города, з метою досягнути воєнно-політичного домовлення між ними", "таємна змова городської знаті проти правлячого в городі князя, змова, підтримана виступом або боярських дружин ("чадь"), або мас городян, які використовували свої теориторіяльні і корпоративні організації", "воєнна рада провідників народного ополчення в поході" [Пашуто. *Древнерусское государство*, стор. 33]. На думку В. Пашуто, віче, як "один з найбільш архаїчних інститутів народовластя", було пізніше, за удільної Русі, використовуване у "формі февдальної демократії" [там таки, стор. 33-34].

59. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, стор. 217.

значити неоднакову важливість і змінну ролю громад у Київській державі. Перше і найважливіше місце завжди мав Київ, як центр держави і столиця великого князя, а далі йшли осередки колишніх племінних земель, що стали частинами Київської держави. У *Лаврентійському літописі*, при розповіді про князя Олега і його вимоги контрибуції від греків для руських міст, поданий під роком 907 такий порядок тодішніх городів: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч "и... прочаа городы", з доданим поясненням, що "по тѣм бо городомъ седяху велиици князи, под Олгом суще".⁶⁰ Цей порядок міст літопис повторює, інформуючи про договір князя Ігоря з греками 945 року. Як Київ був провідним осередком для Київщини, а відтак усієї Київської держави, так головні провінційні городи мали таке саме значення для менших городів у даних провінціях-землях, були провінційними центрами. Мешканці такого головного города забезпечували за собою право вирішувати долю всієї землі, всіх інших, менших городів, або, як це занотовано у літописі, "что же старѣйшии сдумаютъ, на томъ же пригороди стануть",⁶¹ тобто міст, чи громад, що містилися в засягу впливів чи під контролем головного міста. Ця система гегемонії городів зберегалася весь час існування Київської держави і була, як зауважив М. Грушевський "незвичайно важним творчим моментом у дальшому розвитку руського суспільно-політичного устрою". Згідно з твердженням Грушевського, у тих землях, де така система розвинулася, вона вирішально вплинула на розвиток даних земель і спричинила повний заник решток давньої племінної організації. У тих землях, де така система городів з пригородами не розвинулася, як, наприклад, у деревлян, радимичів і в'ятичів, там "ці землі довго заховують свій аморфний племінний устрій і самі племінні назви живуть довше. Особливо це треба сказати про в'ятичів".⁶²

Вже була згадка про те, що до функцій віча належало схвалювати угоду ("ряд") з князем. Ця функція набрала окремого значення з роздрібненням Київської держави і частими змінами князів, які або самі покидали якусь землю, шукаючи для себе кращої, або мусіли покинути, попавши в конфлікт з населенням чи з іншим князем. Головні городи окремих земель, які рядилися на основі власних *Правд*, дбали про те, щоб ці їхні права ніхто не міг порушити, а кожний князь був зобов'язаний "рядити по ряду, по праву". Таким чином, згоджуючися на такого чи іншого князя, городська старшина встановлювала умови, які князь мусів прийняти і публічно на вічу на знак прийнятого зобов'язання

60. *Повесть временных лет*, т. 1, стор. 24.

61. Цит. за Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1, стор. 364.

62. Там таки.

"цілувати крест". Такі зобов'язання мусів прийняти також і син померлого князя: якщо він мав одідичити у спадщину по батьковій те саме князівство, мусів "цілувати крест".⁶³ Порушення "ряду" потягало за собою серйозні наслідки для самого князя, бо город вважався звільненим від обов'язку далі коритися князеві і звичайно його проганяв. Коли ж князь намагався чинити опір, конфлікт кінчався застосуванням сили і навіть вбивством чи осліпленням князя, винного в порушенні "ряду". Літописи залишили нам ряд ширших інформацій про такі конфлікти, спричинені недодержанням умови, і на основі цих інформацій ми можемо бачити, як рішуче і вперто вільні городи боронили своїх прав, використовуючи для того власне інститут віча.⁶⁴

Засадничо, треба припускати, що для "ряду" не було якихось встановлених форм, а умови визначувано, враховуючи кожночасну ситуацію і потреби даного города і князівства, але завжди основою були всі ті права і привілеї, що їх даний город вже мав, бо вони в першу чергу мали бути забезпечені. Очевидно, коли для цього існувала нагода, то городська старшина не була від того, щоб права і привілеї города збільшити якоюсь поступкою нового князя. Очевидно, могло бути й інакше, коли якомусь князеві пощастило придушити незадоволення, він міг скасувати такий чи інший привілей города.⁶⁵

(Продовження в наступному числі.)

63. Літописець Переяслава Суздальського записав під 1213 роком таку формулу, з якою князь Ярослав Всеволодич звертається до віча після смерті свого батька: "Братие переяславци, се отец мой иде к Богови, а вас отдал мне, а мне вдал вам на руке; да рците ми, братия, аше хочете мя имети себе, яко же иместа отца моего и головы свои за мя сложити" [цит. за Пашуто, *Древнерусское государство*, стор. 39].

64. Подробиці про порушення "ряду" знайшли своє віддзеркалення у літописах. Тут варто буде відзначити три події, які сталися у різних частинах Руської держави. Йдеться тут про події в Києві 1146-47 років, коли чернігівські князі Ольговичі хотіли захопити у своє володіння Київ, а зробивши "ряд" з киянами, цей "ряд" порушили. У висліді повстання вони втратили Київ, а князь Ігор загинув від рук юрби. У 1175-76 роках подібно розвинулася ситуація у Володимирі Суздальським, де дійшло до конфлікту з Ростиславичами, які хотіли скасувати права Володимира. Повсталі городяни осліпили князів Мстислава та Ярополка Ростиславичів і вбили князя Гліба Ростиславича. У Галичі виник конфлікт між городом і чернігівськими князями в 1211 році. За порушення "ряду" князі Святослав і Роман Ігоревичі заплатили в цьому випадку своїм життям.

65. В. Пашуто подає такі умови, що їх звичайно включали до "ряду", коли покликувано нового князя: "а) князь володів вільним... городом досмертно ("до живота") і не міг передавати його у спадщину, завіщати без узгодження з городською радою; б) князь не завжди міг управляти городом за посередництвом васала; в) князь мав право суду, але особистого і згідно з *Правдою*, на городську волость його судейська влада могла не поширюватися...; г) представники городського самоуправління ... там, де воно було виборне, не могли бути позбавлені князем посади без з'ясування їм вини... князь не міг карати смертю мужа, 'не испытав' "; г) князь не міг посягати на володіння, підвладні городському самоуправлінню... е) врешті, головне, князь повинен був укріплювати город, давши йому свою "засаду" і охороняти його (з волостью) територіальну непорушність" [Пашуто, *Древнерусское государство*, стор. 48-49].

ЗУСТРІЧІ У СИБІРУ

Марк Перах

Потяг Новосибірськ-Іркутськ зупинився на станції Тайшет, серед маленьких дерев'яних хатинок, серед сміття і розбитих слизьких доріг, що оплітали брудний одноповерховий будинок залізничної станції. Сіре небо сибірської осені низько розпласталось над павутиною електричних дротів. Галаслива юрба людей, узутих у брудні чоботи, а щобільше — у славетні "ватники", розійшлася, і потяг рушив далі, у напрямі Ангари. І тільки один вагон залишився на коліях, далі від станції з буфетом, де, крім чорних бутербродів з засохлою солоною рибою, не було нічого; з засміченою "залєю для чекання", де на підлозі сибірський люд чекав на "пересадку"; з обов'язковими плякатами, що висвітлювали "щасливу долю радянських людей", та вицвілим гаслом на стіні: "Слава КПСС". Один вагон, на вигляд — як усі вагони. Тільки досвідчена людина могла б зрозуміти, що то не звичайний вагон: якісь віконця маленькі, немов не віконця, а амбразури, з одного боку, а з другого — вікна як вікна, але на вікнах — ґрати. Через деякий час до вагона підійшов маленький маневровий л'юкомотив і потягнув його у далекий тупик. Тут, у тупику, вагон самотньо стояв довгий час, аж поки раптом під'їхало вантажне авто, потім друге, з них вискочили солдати і, держачи автомати на бойовому зводі, стали навколо вагона. Загрюкали залізні запори, двері вагона відчинилися, і з нього один за одним почали виходити сірі постаті, хто у чобітках, хто у старих черевиках, а хто і босий, не зважаючи на пронизливий вересневий дощ, що почав витанцювувати по калюжах. Серед тих людей, що, жмурячи очі, відвикли від світла за час кількадечної подорожі, вилізли з горезвісного "століпина", чи то "вагонзака", був і я. У цей день, у середині вересня 1958 року, під час царювання Никити І, який проголосив, що нібито у країні немає політичних в'язнів, я ступив перший раз за браму величезного концентраційного табору для політичних в'язнів, який носив офіційну назву "Виправно-трудоий табір, поштова скринька ЖШ 410", але всі — і співробітники ЧК, і в'язні — називали Озерлаг (дехто вважав, що це слово — нібито аббревіатура від "Особый закрытый режимный лагерь").

Я — тобто автор цих спогадів, народився у 1924 році в Києві.

Мій батько, лікар, у 1926 році переїхав до Сум, де пройшли роки мого дитинства. Малим хлопцем я розмовляв тільки українською мовою, бо всі мої малі товариші були українці з нашої та сусідніх вулиць. Батько й мати, хоч євреї і добре володіли єврейською мовою, також вільно говорили по-українському. Та й не дивно, бо батькові пацієнти були українські селяни з сіл навколо Сум, а мати викладала німецьку мову в українській школі. Десь у три роки мене віддали до українського дитячого садка. Ще й досі я добре пам'ятаю місто свого дитинства Суми. Чарівні краєвиди північної України, невеличку, але якусь неповторно мальовничу річку Псьол, зелені ліси, лілеї на затишних ставках у невеличкому містечку Баси, недалеко від Сум. Узимку разом з іншими хлопцями ми ковзалися на скованій морозом поверхні нашої річки, улітку ганяли по її зелених берегах. То був час, коли більшовицька влада ще не встигла остаточно знищити рештки колишнього добробуту українського селянства. Ще можна було на Різдво ходити по хатах з щедрівками і приносити повні мішки. Тоді ще людська гідність і такі добрі риси простих українців, як вдячність за добре діло, були явищем звичайним. Мій батько працював лікарем у державному закладі і не брав грошей за лікування. Але його пацієнти часом вважали, що держава платить йому занадто мало. Я добре пам'ятаю, як у наше віконце стукали якісь люди і, впевнившись, що їх стук помічено, раптом зникали за ворітьми, а коли ми виходили, то біля дверей знаходили чи глечик з медом, чи кілька кілець української ковбаси, чи мішок з яблуками. Пам'ятаю, що батька це, звичайно, дратувало, бо він був лікарем ще старої формації: його можна було збудити серед ночі, і він, не питаючи, де живе хворий, чи буде гонорар, негайно збирався і вирушав до далекого села, де потребували його допомоги. Але мати й я раділи цим виявам людської вдячності.

На все життя залишилася любов до української мови. Як протягом багатьох років не було з ким розмовляти по-українському, я інколи насамоті любив читати уголос українські вірші: Лесю Українку, Франка, Шевченка.

У 1950 році я остаточно залишив Україну. Не з доброї волі, а в наслідок грезівної сталінської провокації, так званої "боротьби проти космополітів". За того часу євреїв виганяли з інститутів і заводів, лікарів-євреїв звільняли з лікарень. В Одесі, де я на той час жив, я пройшов добру школу радянської "дружби народів" і був вимушений виїхати до Середньої Азії, до міста Душанбе, що в той час називалося Сталінабад. Вибрав я це місто тому, що там уже працював у медичному інституті мій батько. У той час я вже повністю розумів всю кримінальну суть комуністичної держави, бачив усю повсякденну брехню, бруталність, російський шовінізм, іншими словами, в мене вже не було ніяких ілюзій щодо

держави, яка намагалася (і досі намагається) видавати себе за зразок світлого майбутнього для всіх народів.

У Сталінабаді уся діяльність місцевої влади, на чолі якої стояв у той час сталінський сатрап Гафуров, велася майже виключно у двох напрямках: вирощування бавовни та "велике минуле таджицького народу".

Щодо вирощування бавовни, це, мабуть, не потребує роз'яснень. Щодо минулого таджицького народу, то, на перший погляд, великі зусилля для створення фальсифікованої історії таджицького народу, якому штучно створювали велике державне минуле, не в'яжуться з політикою русифікації. Але у дійсності все з'ясовується просто. Річ у тому, що таджики розмовляють фактично мовою, що не відрізняється від перської. Наукове найменування мови — "фарсі". Є такі науковці, що вважають (на мій погляд, помилково), що нема взагалі окремого таджицького народу, а є іранці, що живуть в Ірані, та іранці, що мешкають у межах російської імперії. Ось тому то, щоб елімінувати такі погляди серед таджицької інтелігенції, докладали московські сатрапи великих зусиль, підкреслюючи, як висловився колись Сталін, що "таджики — особливий народ". Але це не заважало тому, що все громадське життя, викладання в інститутах — все у Таджикистані здійснюється майже виключно російською мовою. Я прожив у Таджикистані п'ять років, не знаючи майже зовсім таджицької мови, і не пам'ятаю жодного випадку, щоб це заважало мені у чомунебудь. Але таджику чи приїжджому не знати російської мови у столиці Таджикистану — означає опинитися цілком за межами життя.

Ясно, що коли влада була повністю заклопотана названою діяльністю, — на інші речі в неї не лишалося часу. Тому зокрема навчання у вищих учбових закладах Сталінабаду було у зовсім занедбаному стані. Я вже не кажу про науково-дослідну роботу, до якої в мене було тоді велике бажання. У нашому інституті не було майже зовсім ніяких приладів для досліджень. Шукаючи якогось діла, що ніяк не було б пов'язане з брудними ділами советчиків, я у той час скористався з того факту, що Таджикистан — країна гір. Я зібрав групу хлопців та дівчат, і ми почали влаштовувати вилазки у гори. Альпінізм став моєю великою пристрастю. На цьому "гоббі" я познайомився ще з одним альпіністом — Карлом Фрусіном.

Людина ця зараз живе вже у вільному світі, тому я можу розповісти про нього, не боячися. На другий день мого знайомства з Фрусіном ми виявили, що наші погляди на комуністичну владу повністю збігаються. Фрусін, батько якого без вини загинув у північних таборах під час великого терору, рано зрозумів, що живе в царстві брехні. Наша зустріч дала новий

поштовх спільним настроєм, і ми почали з ним обговорювати, як можна боротися проти огидного режиму, що панує у величезній країні. Винайти щось дійсно ефективне було нелегко. На протязі цілого року ми багато разів з різного боку обговорювали можливість боротьби, але не могли знайти доцільного способу. Пам'ятаю, що у той час викристалізувалося в мене почуття, що по суті ми всі поводимося ганебно, бо не робимо нічого, щоб збудити опір нелюдському режимові. Тоді саме я висловив Фрусінові те, що потім з'явилося у "обвинувальному висновку": "Порядні люди або борються, або сидять у тюрмі".

У 1955 році я переїхав до міста Алма-Ати — столиці Казахстану. Там мене обрали на посаду завідувача катедри у великому інституті. Через рік я запросив Фрусіна приєднатися до мене, обійнявши посаду асистента тієї ж катедри. Коли Фрусін приїхав до Алма-Ати, знову почалися наші розмови про можливі засоби боротьби. У нас на кафедрі працювало кілька молодих асистентів, що були досить байдужі до тих питань, які хвилювали мене і Фрусіна. Вони жили дуже бідно (заробіток асистента інституту становить мізерну суму, якої ніяк не вистачає навіть на їжу для сім'ї з двох дорослих). Вони не мали можливості поїхати під час відпустки відпочити. Усе їх життя, окрім праці в інституті та відвідування незчислених засідань — партійних, комсомольських, профспілкових, групових тощо, зводилося до багатогодинних вистоювань у різних чергах: за м'ясом, за рибою, за картоплею, за милом, за вбогим одягом. Вони довгими роками чекали черги на одержання "квартири". Ці представники "вищої інтелігенції" — викладачі вищих учбових закладів, не мали мети більш важливої, ніж, наприклад, здобути таке неймовірне щастя, як профспілкова путівка до дому відпочинку на дванадцять днів. Про те, що можна щось діяти чи намагатися змінити існуючий лад, вони не думали, бо були виховані потворною пропагандивною машиною таким чином, щоб не замислюватися. Ми з Фрусіном почали обережно заводити розмови з ними, намагаючися збудити в цих взагалі дуже розумних, а інколи навіть талановитих молодих науковців бажання дійти до *причин*, бажання розібратися в нісенітницях пропагандивної брехні. Дивно було бачити, як ці хлопці швидко, від одного дня до другого, нібито розкривали очі, раптом "прозріваючи". Ми ж по суті не вели ніякої пропаганди, ми тільки звертали їх увагу на розбіжності у твердженнях газет, на викрутаси комуністичної брехні, так щоб вони самі приходили до висновків. І висновки робилися. Так ішло декілька місяців; ми з Фрусіном осмілилися, розмови потроху становилися більш відвертими, а наші хлопці щодали знаходили все більше смаку в таких розмовах, все частіше починали самі аналізувати становище у країні, доходючи до правди своїм розумом. Зовсім осмілівши.

Фрусін звернувся до мене з пропозицією — виготовити листівки та розповсюдити їх по місту перед "виборами" до Верховної ради СРСР. Мені здавалося, що така акція занадто необережна: у той час у мене вже було якесь незрозуміле почуття, що за на ми слідкує КГБ. Як далі виявилось, я не помилявся. У той час на столі слідчого КГБ вже лежали три доноси, в яких були переписані наші з Фрусіном "антисоветские" висловлювання (наприклад, що американські наукові прилади вищі якісно, ніж радянські). Я думаю, не зайве зараз згадати імена тих "советських патріотів", що бігом бігали до КГБ з доносами. Перший донос написав завідувач лабораторії фізики металів Фізико-технічного інституту Академії наук Казахстану кандидат технічних наук Олександр Олександрович Пресняков. Ця людина приходила майже кожен день до нашого інституту, щоб пообідати разом зі мною в інститутській "столовой", де я, як викладач, мав право брати обід без черги. Під час обідів ми вели з Пресняковим різні розмови. Це йому я якось сказав, що американські прилади кращі за вітчизняні. Пресняков негайно написав доноса, що я ширю антирадянську пропаганду. Другий донос написав асистент нашої кафедри Лев Данилович Чернишов. Хоч він працював на нашій кафедрі, але дивився на цю посаду як на тимчасову, бо одночасно вчився у Алма-Атинській консерваторії і мріяв стати професійним співаком. Натурально, обов'язки асистента він виконував абияк. Це не подобалося мені як завідувачеві кафедри, і я частенько робив йому зауваження і закликав поліпшити ставлення до діла. Це дратувало Чернишова, і наші відносини ставали щоразу більш напруженими. Але ще гірші відносини склалися між ним та Фрусіном, який на роботі був бездоганний і не міг терпіти зневажливого підходу Чернишова до нашої професії. Між ними часто траплялися суперечки, а як я ставав на бік Фрусіна, Чернишов відчував, що, мабуть, на майбутній рік йому вже не зостатися на посаді, яка, не заважаючи вчитися у консерваторії, забезпечує йому заробіток. І тоді Чернишов написав донос до КГБ на Фрусіна, що той веде агітацію проти радянської влади, а завідувач кафедри підтримує його.

Ще й третій донос ліг на стіл слідчого КГБ ляйтенанта Сотнікова. Цей написала молода дівчина, що була закохалась у Фрусіна і мріяла одружитися з ним. Дівчина ця була членом комсомольського комітету інституту. Деякий час Фрусін зустрічався з нею, але врешті побачив, що дівчина йому не подобається, і почав зустрічатися з іншою, з якою й одружився. Щойно дізнавшись, що Фрусін має одружитися, комсомольська "діячка" написала донос до Обласного комітету комсомолу, звідки одержану інформацію передали до КГБ. Маючи три доноси від "советських патріотів", отруєних підлою пропагандою, яка

доносчика Павлика Морозова перетворила на національного героя (мабуть, Російська імперія — єдина країна у світі, де збудовано пам'ятник доносчику-Морозову!), КГБ вирішило зібрати додаткові "матеріяли". Розглянувшись між співробітниками кафедри, кагебісти обрали для своєї мети асистента Анатолія Олександровича Мартиненка. Цього молодого асистента я запросив працювати на кафедру одночасно з Фрусіном. Спочатку наші відносини були дуже добрі. Мартиненко почав виконувати дослідну роботу під моїм керівництвом. У нього виявився деякий хист до дослідної праці. Все йшло добре, і Мартиненко був задоволений посадою, а я був задоволений його роботою.

Та ось одного разу, у січні 1958 року, Мартиненко одержав повідомлення, що його викликають до військового комісаріату для перевірки військових документів. Такі виклики у СРСР — діло звичайне, один-два рази на рік майже кожний військовозобов'язаний (тобто кожен чоловік) одержує таке запрошення. Коли Мартиненко з'явився до комісаріату, його завели в окрему кімнату, де сидів чоловік у цивільному, що показав червону книжечку співробітника КГБ і провів "бесіду" з Мартиненком. Коли Мартиненко через дві години вийшов з комісаріату, у людини в цивільному лишилося зобов'язання Мартиненка щотижнево повідомлювати КГБ про все, що за минулий тиждень сказали і зробили завідувач кафедри й асистент Фрусін.

Ось з того часу я став почувати, що за нами слідкують. Поведінка Мартиненка раптом повністю змінилася. Він майже припинив наукові дослідження, став дуже нервовий, почав багато курити, зблід і схуд. Кожної суботи Мартиненко носив до КГБ черговий звіт. Одночасно він мусив грати роллю доброго товариша, брати участь у наших розмовах. Все це зламало Мартиненка. Якщо до "знайомства" з КГБ він був непоганий хлопець, то співробітництво з КГБ, якого він зовсім не бажав, привело його до повного занепаду. Поступово він виробив для себе таку філософію, що, мовляв, всі люди — гади, і на його місці кожен зробив би те саме. Пізніше, коли закінчилося слідство і ми з Фрусіном познайомилися, згідно з статтею 206 процесуального кодексу, з "матеріялами" справи, ми побачили низку звітів, написаних мікроскопічними буквами, як взагалі писав Мартиненко.

Через одинадцять років я знову зустрівся з Мартиненком. У 1969 році в Харкові відбувалася наукова конференція, на якій я був головою секції. На конференції з'явився Мартиненко, який у той час все ще намагався одержати науковий ступінь кандидата технічних наук. Зрозумівши, що від мене знову, як і багато років тому, може залежати опінія науковців про його дисертацію, Мартиненко в'юном вився коло мене, підставляв стілець, коли я

хотів сидіти, стояв у позиції "струнко", коли я проходив тощо. Було ясно, що він просто побоюється, що я буду "мститися", організую перешкоди для визнання його дисертації. Цілком зрозуміле, що ніяких перешкод йому я не мав наміру робити, але руки йому не подавав, що, одначе, Мартиненка не бентежило, бо він тільки боявся перешкод з мого боку для його кар'єри. Скільки було таких жалюгідних істот, що не знайшли в собі сили сказати КГБ: ні! І як же дорого платить людина за співробітництво з дияволом!

Вранці 14 квітня 1958 року у двері мого помешкання постукали. Я тільки не встав, ще навіть не одягнувся. Звичайний стук, кілька разів на день хтонебудь стукав до мене. Чому ж я зараз зрозумів чи, точніше, вичув, що *прийшли по мене*? Це не можна з'ясувати, але коли я підходив до дверей, у мене вже не було сумніву, що це КГБ.

— Хто там? — спитав я, ще не відчиняючи. — Свої, — коротко відповів незнайомий голос. — Хто свої? — знову запитав я, вже остаточно впевняючися, що починається шлях "по груддю". — Міліція, — знову коротко кинули з-за дверей.

Я відчинив, і відразу, відштовхуючи мене, увірвалося кілька чоловік, забігли в обидві кімнати, після чого зайшов кругломордий білявий чоловік і показав мені ордер на обшук і на "затримання" у зв'язку з антирадянською агітацією.

Тоді ж таки був "затриманий" і Фрусін.

Не буду описувати тут слідство і суд, бо мета цього оповідання — інша. І ось у середині вересня 1958 року я вийшов з "вагонзаку" на станції Тайшет у серці Сибіру. Але перед тим я проїхав у "вагонзаках" від Алма-Ати до Тайшету. Перша велика зупинка була у Новосибірську. Пізніше я три роки прожив у цьому найбільшому місті Сибіру, але моє перше знайомство з Новосибірськом було знайомством з Новосибірською пересильною тюрмою.

"Воронок" — закрите залізне авто для транспортування в'язнів, — у якому нас було набито майже до задушення, після пігодины гойдання на невидимих для нас вулицях Новосибірська, врешті зупинився, солдати відчинили залізні двері, і ми почали вивалюватися на повітря з темного нутра воронка. Сіре небо низько висіло над похмурим чотириповерховим будинком, який чотирикутником обіймав внутрішній двір тюрми. Жодне вікно не дивилося у цей двір: тільки "намордники", над якими виглядали ґрати. Почався звичайний "ритуал" — лазня, прожарка. Байдужі жінки-в'язні, що звикли не звертати жодної уваги на роздягнених наголо чоловіків, прийняли одяг, кинули його до вікна прожарки, ми пройшли лазню, де, дрижачи від холоду, милися без мила, одержали ще гарячі речі по другий бік лазні і знову — у двір.

Матюкаючися, "надзирателі" погнали нас до будинку, де у довгому коридорі змусили сісти на цементну підлогу. Потім перегнали у великий "бокс" — кімнату зовсім без вікна, де натовп в'язнів у брудному драному одязі розсівся на цементній підлозі. Крім мене, всі інші у боксі були чи злодії, чи так звані "битовики", тобто засуджені за шахрайство, хабарі, згвалтування тощо. У той час мені було тридцять чотири роки. Але довгі місяці у тюрмі, слідство, мабуть, зробили своє діло, до того ж я ще не голився кілька тижнів. Тому в'язні у боксі зверталися до мене: "Діду!" До мене підсів якийсь злодій і спитав, чи немає в мене курити. Я простягнув йому напівповну пачку цигарок, зразу ж кілька рук протягнулися до пачки. "Ану, відчепись від діда!" — коротко кинув злодій, що перший спитав мене, і відразу цигарки повернулися до пачки. "Беріть, мені не треба" — сказав я і роздав цигарки. "Діду, як тебе звати?" — спитав злодій. Я відповів. Завдяки моему прізвищу, він вирішив, що я — українець.

— Хохол? — злодій вискалив зуби. — Все вам самостійности треба? — Я промовчав.

— Ну, діду, розкажи, за що посадили. — Я відповів коротко: — Робили проклямації. — Ого! — здивувався злодій. — Ти дивись, як народ осмілів! Так, це добре! Зараз народу тільки пастух потрібний. Як пастух знайдеться, владу скинуть. Валяй, діду!

Так уперше я зустрівся у "четвертому вимірі" з українським питанням. Тоді я ще не розумів, чому саме мене помилково вважали за представника українських самостійників, але швидко зрозумів це. Я дуже скоро довідався, що у таборах — велика кількість українців. Зустріти в імперії Гулагу ув'язненого борця за самостійність України — річ настільки звичайна, що, почувши українське прізвище, перш за все вважали його власника за "бандерівця". У той час я ще нічого не знав про визвольну боротьбу українців, бо радянська пропаганда, крім постійних лайок на адресу "українських буржуазних націоналістів", ніякої інформації про справжнє становище ніколи не подавала. Лише у таборі, познайомившись з незламними героями боротьби за вільну Україну, усвідомив я їхні цілі та справедливність їхнього діла.

Через кілька годин з боксу мене повели до камери. Відчинили залізні двері, і я ступив на цементну підлогу кімнати, мабуть, три на десять кроків, з дерев'яними нарами, на яких сиділи два чоловіки. Один з них, кремезна людина з суворим лицем, швидко познайомився і розповів про себе. Він під час війни був розвідником у "Російській визвольній армії" генерала Власова. Другий в'язень — людина невелика на зріст, немов би весь час тремтів від холоду — у камері справді було дуже холодно, з уст валила пара. Цей в'язень не брав участі у нашій розмові, мовчки сидів на нарах, сховавши руки у рукавах темноблакитної

"москвички". Врешті я спитав: "Пробачте, як вас звати"? "Холод", — відповів в'язень. Зрозумівши, що передо мною — українець, я заговорив українською мовою. Холод, трохи пожвавішавши, почав розмовляти зі мною. Я дізнався від нього, що він брав участь в УПА, пораненим був схоплений військовиками КГБ і засуджений на двадцять п'ять років таборів. У той час він уже пробув у тюрмах більше десяти років.

Невдовзі перед нашою зустріччю у Новосибірській тюрмі Холода несподівано взяли "на етап" — повезли з далеких східніх таборів на захід. Хоч чекісти ніколи не повідомляють, куди та для чого везуть в'язня, але такий досвідчений багаторічний в'язень, як Холод, за якимись прикметами зрозумів, що його везуть на Україну, щоб там судити "по новій", тобто змінити перший вирок на більш суворий. Саме у той час влада влаштувала цілу низку таких "показових" судових процесів, на яких українських самостійників, що брали участь у УПА та ОУН, давно засуджених на великі терміни ув'язнення, судили повторно і велику кількість з них засуджували на розстріл. Тому й був Холод такий похмурий, тому не хотілося йому розмовляти: він відчував, що, мабуть, недовго йому лишалося жити. Як я дізнався потім, Холод не помилявся. Через декілька місяців у газеті, що видавалася у таборі для в'язнів таборовою адміністрацією, було надруковане повідомлення про суд над Холодом. Там було написано, що злющий ворог українського народу, запеклий буржуазний націоналіст, наймит міжнародного імперіялізму, оунівсько-бандерівський бандит Холод, на прізвище отаман Петелька, дістав справедливий вирок і був розстріляний.

Я хотів би підкреслити, що не знаю нічого про діяльність Холода. Але що повністю зрозуміле — це причини та мета низки розстрілів колишніх активних оунівців наприкінці п'ятдесятих — на початку шістдесятих років. Радянські чинники постійно відчують жах перед тим, що вони називають "українським буржуазним націоналізмом". Боротьба проти цього фенікса не припиняється ніколи. Час від часу влада вважає кінечним лякати ще й ще потенційних "націоналістів". Саме наприкінці п'ятдесятих років, після короткочасної "відлиги" Хрущов наказав посилити репресії проти усіх "інакодумачих", особливо проти "українських націоналістів". Показові процеси з розстрілами, на думку чекістів та партійних босів, — добрі ліки проти зростання "націоналізму". Тому й вибирало КГБ серед давно засуджених в'язнів кандидатів на розстріл. Перш за все їх вибирали серед тих, хто підніс зброю проти Москви. Цікаво, що у той же час багатьох колишніх поліцаїв, що пішли служити німцям, брали участь у масових розстрілах євреїв, що, згідно з їх власними розповідями, "багато жидів повісили", досить легко звільняв

Іркутський обласний суд по відбутті трохи більше половини терміну ув'язнення, визначеного вироком. Але хто підіймав зброю проти Москви, для тих немає "терміну давности", той уже ніколи не може "виправитися".

З Холодом я пробув у камері два дні, по яких його викликали на етап, і він поїхав назустріч смерті.

Вранці третього дня двері відчинилися, і до камери увійшов новий мешканець. Це був високий на зріст дід з довгою сивою бородою, не зважаючи на вік, прямий і стрункий, спокійний і поважний. Вся його постать відразу справляла велике враження. Від цього чоловіка віяло великою силою духа. Я ще не знав, хто він, але відчув, що передо мною — людина незвичайна. Старий поздоровкався і сів на нари. Холод пробирав до костей. Незабаром дід почав тремтіти. Час від часу він вставав і ходив по камері, щоб трохи угрітися. Підійшов час перевірки. Наглядач викликав прізвища в'язнів, і кожен повинен був відповідати. Коли дійшла черга до діда, наглядач вигукнув "Сліпий". — Дід відповів: "Йосиф Іванович" і додав рік народження. Ось тут я зрозумів, з ким звела мене арештантська доля у камері Новосибірської тюрми.

Десь два дні пробув я разом з майбутнім кардиналом у одній камері. Ми багато розмовляли. На той час єпископ уже п'ятнадцять років страждав по тюрмах і засланнях. Він розповів мені, як був деякий час у так званому "домі для старих" у Красноярську. Але тюрма — краща, ніж той "дім для старих", казав єпископ. Я дізнався також, що час від часу єпископ оержував грошові перекази поштою від зовсім невідомі йому людей. Без тих грошей він конав би з голоду. Потім я зустрівся у таборі з одним з тих, що слали гроші єпископові. Я ще розповів далі про цього в'язня. Везли єпископа на захід. Він припускав, що везуть його до Москви, щоб ще раз вимагати від нього зректися церкви і за це одержати повну свободу, гроші і все, чого він забажає. "Але цього вони від мене не діждуться ніколи", — спокійно говорив єпископ. Нас вивели на прогулянку — у невеликий двір, десять на вісім кроків.

Над двором підносилася дерев'яна вишка, на якій стояв солдат з рушницею. Постать майбутнього кардинала викликала загальну увагу. Навіть солдат, що йому взагалі суворо заборонено розмовляти з в'язнями, не витримав і спитав зверху:

— Діду, скільки тобі років? — Я відповів замість єпископа. Та солдат не вгомонився і знову спитав:

— А за що сидиш, діду? — На це єпископ знову нічого не відповів, а я вже не почував права відповідати замість нього. Тоді солдат почав щось казати про довгу бороду і реготав при цьому, але єпископ не звертав на нього жодної уваги.

Уночі у камері було дуже холодно. Сибірський вересень — це вже майже зима. Але тюрма ніяк не ogrівалася. Ми троє — я, власівський розвідник і єпископ — полягали рядком на нарах, притупившись один до одного, і цілу ніч я почував, як тремтить біля мене семидесятирічний чоловік — бо хоч і який незламний дух був у ньому, але грішне тіло не могло не відчувати пронизливого холоду. Здається мені, що єпископ спав дуже мало. Коли він засинав, то інколи у сні стогнав від холоду.

Вранці єпископа викликали на етап. Біля дверей камери я побажав йому всякого добра на його важкому шляху і ми з власовцем залишилися удвох. Через багато років, читаючи вражаючу промову кардинала Сліпого у Ватикані, я згадав незламного в'язня кагебістських застінків, високу людину з довгою сивою бородою, що з ним звела мене арештантська доля на кілька днів у промерзлій камері Новосибірської пересильної тюрми.

Незабаром викликали "на етап" і мене.

Коли нас, юрбу в'язнів, вивантажили на слизьку від дощів глинисту землю Тайшету, нас почав оглядати один з наймерзенніших "лагерщиків", горезвісний на всій трасі Тайшет-Лена капітан Квашнін. Я йому відразу не сподобався. Для того, щоб не сподобатися Квашніну, вистачало, наприклад, мати на очах окуляри.

— Антіліхент? — презирливо кинув Квашнін. — За що посадили? Стаття 58-10? Болтун? Ну, нічого, у мене "болтать не будеш". — І він наказав відвести мене до БУРа ("барак усиленного режиму"), що до нього взагалі саджають за якісь провини. БУР виявився низьким дерев'яним баракком, уздовж якого з одного боку йшов коридор. З коридору, мабуть, з десяток дверей вели у окремі камери. Солдат відчинив одні з дверей і вштовхнув мене у камеру. То була кімната десь кроків вісім на десять, з обох боків стояли двоповерхові нари, залишаючи посередині прохід: крок-півтора уширш. Проти дверей було брудне вікно з ґратами, але без "намордника", через яке можна було бачити два ряди колючого дроту і високу дерев'яну загороду, поверх якої теж була накручена дротяна сітка. А над "запраткою" — сіре сибірське небо. На нарах лежали й сиділи десь тридцять чоловіка, у арештантських чорних куртках і, не зважаючи на холод, без ватників (що їх у таборі називають бушлатами). Як виявилось, незадовго перед тим "населення" камери сперечалося з солдатами, які чомусь два дні не виводили в'язнів на прогулянку. За ці суперечки солдати відібрали у в'язнів бушлати, при чому сержант ще й пожартував:

— Як ви так бажаєте свіжого повітря, то ось тепер вам буде свіже повітря!

Так я почав знайомитися з жорстокими законами траси

Тайшет-Лена. Заради справедливості мушу сказати, що увечорі бушлати повернули, бо сержант, як виявилось, трапився ще не дуже поганий.

Я знайшов собі місце на другому поверсі нар і опинився біля мовчазного чоловіка, невеликого на зріст, з інтелігентним обличчям і якимось лагідним виразом очей. Знайомство наше почалось так. На першому поверсі нар сидів якийсь чоловік, який жваво і багатослівно доводив кільком слухачам, що, мовляв, як він точно довідався: Сталін і Хрущов — то жиди, заслані до Росії міжнародною жидо-масонською лігою, з метою підпорядкувати країну жидівському пануванню. Я слухав того чоловіка з подивом, бо до того ще ніколи не чув таких нісенітниць. Нарешті, я не витримав і немов би сам до себе сказав:

— Все ж таки, жажлива річ — несвідомість. На що ця людина спрямовує свою енергію? Замість дійсних ворогів, він винайшов собі жидів, що з ними можна воювати набагато легше.

Мій сусіда на нарах почув мої слова і сказав:

— Бачу, що ви новий тут. Такі речі можна почути дуже часто. Дуже важко, майже неможливо переконати його, що це — забобони.

Хоч мій сусіда говорив по-російському без усяких помилок, але я вичув у нього український акцент. Я перейшов на українську мову, і сусіда з охотою теж заговорив по-українському. Я назвався, сусіда теж назвав своє прізвище: Сорока. То був один з відомих діячів українського визвольного руху, довгорічний в'язень спочатку польських, а потім радянських в'язниць. Десь днів п'ятнадцять я просидів і пролежав на нарах поруч з Сорокою. Як я вже казав, взагалі Сорока був людиною мовчазною. Але зі мною він бесідував досить багато. Спочатку він трохи вагався, але помалу його довір'я до мене зростало, і він почав розповідати мені про себе і про участь у визвольній боротьбі. Михайло Сорока був першим, хто розповів мені про цілі ОУН, про справжнє лице тих, кого радянська пропаганда кляла на всіх перехрестях під назвою "бандерівців". Але найбільше враження на мене справила постать самого Михайла Сороки. У той час він відбував у радянських тюрмах десь сімнадцятий рік. Ще до приходу червоної армії до Західньої України Сорока брав участь у боротьбі українців за незалежність проти польської влади. Кілька років відбув у польській тюрмі. Коли "червоні" прийшли до Львова, Сороку випустили з тюрми, але дуже швидко заарештували знову: на цей раз "превентивно", як буржуазного націоналіста і потенційного борця проти нових "визволителів". Сорока пройшов страшні табори Півночі у Норильську і Воркуті. Коли у 1956 році з таборів випустили велику кількість в'язнів, на короткий час випустили й Сороку, бо за ним не було ніяких провин навіть з погляду

радянської Теміди. Але цю "помилку" дуже швидко виправили. Два чи три місяці пробув Сорока на "волі", і його знову забрали. На цей раз влаштували суд, бо у ті роки без суду вже не саджали. На суді Сороку обвинуватили у антирадянській діяльності під час першого ув'язнення. Насправді ніяких доказів "антирадянської діяльності" в КГБ не було, але на суд були доставлені "свідки", один з яких, наприклад, на запитання суду, чи знає він Сороку, відповів:

— Певне! Це той, що в нього немає правої руки, — хоч у справжнього Сороки були обидві руки. Але це не заважило суду присудити Сороці ще двадцять п'ять років ув'язнення.

Дружина Сороки Катря Зарицька на той час теж була ув'язнена і перебувала у Владимирській закритій в'язниці. Якраз у 1958 році режим ув'язнення був трохи послаблений, так що навіть було можливо обмінюватися листами. Сорока показував мені листи від дружини. Пам'ятаю, там були слова про те, що ось уже п'ять років, як вона спить на тому самому ліжку. Зрозуміти ці слова може тільки той, що й сам сидів у тюрмі. Це означає — п'ять років — ті ж самі чотири стіни камери, той самий "намордник" на вікні, ті ж самі ґрати, ті ж самі плями на стінах. Декілька разів кафеїсти зверталися до Зарицької з пропозицією написати листа до преси і зректися "буржуазного націоналізму". За це відразу — воля, пашпорт, Львів, де сам, без батьків котрий уже рік зростав син Сороки і Зарицької. Але Зарицька відмовлялася кожного разу знову й знову. Двадцять п'ять років, день-у-день відбула у тюрмі ця справжня героїня українського народу.

Такі ж пропозиції робили чекісти і самому Сороці. Його навіть возили до Львова, провозили у відкритому авті по місту гарного весняного дня. Тільки підпиши листа — і це все твоє. Але Сорока відмовлявся.

Михайло показував мені фотографію, на якій був його син — вродливий хлопець, що в той час вчився у Львові на мистця.

Я цікавився програмою ОУН. Між іншим, я спитав Сороку, як дивляться "буржуазні націоналісти" на майбутню долю 800 000 євреїв, що живуть на Україні. Сорока розповів мені, що у майбутній вільній демократичній Україні євреї мали б усі громадянські права, а також право вільно виїжджати за кордон чи репатріюватися до Ізраїлю. Він розповів мені про лікарів-євреїв, що лікували бійців УПА і за те були засуджені, як "українські буржуазні націоналісти". (Між іншим, саме Зарицька, якщо я не помиляюся, була одним з організаторів медичної служби УПА). Я хотів би підкреслити, що якби я прочитав все, що мені розповідав Сорока, десь у газеті чи в книжці, це справило б набагато менше враження, ніж жива розповідь Сороки. Бо я бачив, що передо мною —

людина незвичайна, дуже мужня, дуже шляхетна, і кожне його слово западало мені до серця.

Пам'ятаю, що одного разу, коли Сорока розповідав мені про мету українського руху, я сказав:

— Ну, Михайле, якщо це все так, то, мабуть, і я — український націоналіст. Сорока засміявся а потім сказав без усяких жартів:

— Що ж такого, якщо ти усвідомив справедливність нашого діла.

Звісно, тепер, через сімнадцять років, я вже не пам'ятаю дослівно усього, що було сказано, але зміст наших розмов пам'ятаю так, нібито вони відбувалися вчора.

Мене першого викликали на етап. Сороку ще залишали у БУРі. Коли я пішов до дверей, Сорока хотів віддати мені свою ковдру. Я не хотів брати, і ми трохи посперечалися. Він наполягав, кажучи, що мені вона буде більш потрібна. Врешті, я так і не взяв ковдри. Більше я не бачив Михайла. Чув, що з тайшетського БУРу відвезли його на штрафний табірний "пункт" у Вихоревці, де усім заправляв жорстокий брутальний чекіст, якого всі в'язні звали "Гітлер". Які умови були на тому штрафному, добре висвітлено у спогадах Авраама Шифріна *Четвертий вимір*, виданих видавництвом "Сучасність". Виснажений довгими роками ув'язнення, Сорока не витримав постійного голоду і холоду, отруєного повітря промерзлих камер, знущань та, можливо, і биття. В 1971 році загинув у сибірських таборах Михайло Сорока, один з героїв українського народу. Вічна йому пам'ять!

Мене привезли на Вихоревку — малу залізничну станцію на трасі Тайшет-Лена, біля якої були розташовані декілька таборів, серед них уже згадуваний штрафний під командою "Гітлера", табір-лікарня і, нарешті, невеликий "лагпункт", не більш як на тисячі півтори в'язнів, до якого я і потрапив.

Десь з десятку дерев'яних напівзгнилих бараків, викопана у землі "прожарка", жарко натоплена "вахта", де угріваються солдати, дерев'яний, трохи ліпший від бараків "штаб" — все це на голій, без єдиної травини чотирикутній площі, навколо якої — стандартна "заплетка" з колючих дротів і високих дерев'яних загород, за якими зо всіх боків виглядає сибірський ліс — тайга. Тут зустрівся я знову з Фрусіном і познайомився з багатьма іншими в'язнями, серед яких була велика кількість українців. Здається, що українцям належало перше місце щодо кількості ув'язнених у таборі ЖШ 410. На другому, мабуть, були литовці. Я не маю статистики, але таке було в мене враження. Табір у Вихоревці був напівштрафний. Тобто, жили в'язні в бараках, що, на відміну від повністю штрафного, не замикалися, так що можна було ходити по всій зоні. Але в'язнів майже не виводили за мурони до праці. А це значить — нема заробітків, усі — напівголодні

чи навіть зовсім голодні. Тільки дві бригади ходили до праці: одна на кам'яний кар'єр, де праця надзвичайно важка і погано оплачувана, інша — на лісоповал. Потім ще одна бригада почала ходити до "вільного" селища — будувати житлові будинки.

На другий день мене викликали до "штабу", де "замполіт" сказав мені, що мене, як доцента і колишнього завідувача катедри він призначає викладачем на курсах електриків. Але в нього немає фонду для виплати мені заробітної платні, тому в'язні будуть самі платити мені за викладання.

Я швидко знайшов барак, у якому була "школа". Бруд у тій школі був неймовірний. Два дні я вимивав "школу". Потім почав вчити майбутніх електриків, що були потрібні на інших лагпунктах. Через деякий час у школі відкрили ще одну групу — будівельників. Викладати будівельну справу призначили молодого хлопця, що перед ув'язненням закінчив будівельний технікум у Красноярську. Ми швидко познайомилися з ним і навіть почали разом готувати собі їжу. Складався наш раціон з того, що приносили нам "роботяги", які вчилися на курсах. Принесуть буханець хліба, і ми споживаємо хліб. Принесуть щонебудь краще, наприклад, сала з посилки, висланої з України, — то вже велике в нас свято. Звали мого "напарника" Василь Каваців. У той час було йому років двадцять сім. Походив він з Західньої України. Коли він був ще малим хлопцем, польських "хазяїв" змінили нові хазяїни зі Сходу. Швидко стало зрозуміле, що нові хазяїни куди гірші попередніх! Почалися масові депортації українських селян. Василь добре пам'ятав, як уночі їх вигнали з хати і погнали до станції. Сім'ю Василя разом з багатьма іншими сім'ями загнали у червоні "телячі" вагони і повезли далеко на схід. Багато днів продовжувалася подорож у закритому товарному вагоні. Немало малих та старих не доїхали: холод, голод, хвороби привели до того, що на зупинках з вагонів викидали трупи. Роздягнутих, виснажених, депортованих привезли у дику тайгу, біля того місця, де велетенська сибірська ріка Ангара впадає у ще більшу ріку Єнісей. Була глибока осінь, перший сніг вже вкривав гілля велетенських ялин і похилі береги швидкої Ангари. Жодної будівлі не було на місці майбутнього селища. Почали викопувати ями у землі, щоб перезимувати першу зиму. Важко сказати, скількох ще не дорахували після тої зими. У тому селищі, збудованому висланими, пройшли дальші роки дитинства Василя Каваців. Потім головний кат Сталін помер. По його смерті умови життя висланих трохи полегшали, але про повернення на рідні землі не було й мови. Десь у році п'ятдесят четвертому Василеві дозволили виїхати до Красноярська вчитися в технікумі. Там почав він писати вірші. Там дізнався якось, що у тому ж таки Красноярську, у "домі для старих", ув'язнений єпископ Йосиф Сліпий. Василь зібрав коло

трьох сот карбованців з своєї стипендії (що дорівнює тридцятьом "новим" карбованцям) і вислав поштою єпископові. Цього було досить, щоб викликати гнів КГБ. Але закону, який забороняв би висилати гроші до "дому для старих", немає. Тому КГБ почало шукати, за що б посадити Каваціва. Перш за все в нього зробили обшук. Знайшли вірші. Далі це вже було питання "техніки". Вірші послали до Києва на "експертизу". "Експерт" — якийсь викладач української літератури в університеті, а одночасно кафебістський "сексот", ствердив, що вірші — "буржуазно-націоналістичні". Каваців одержав сім років ув'язнення за "антирадянську агітацію і пропаганду". Це було у 1958 році, саме тоді, коли Микита І на всіх перехрестях кричав, що, мовляв, у СРСР немає більше політичних в'язнів, а західні "вумники" і вуха розвісили. До речі, пам'ятаю, як ми, політичні в'язні, у кількості кількох тисяч чоловік, на площі між бараками слухали якийсь доповідь кльовна Микити. Коли він, не знаю, котрий уже раз, заявив про відсутність політичних в'язнів у країні, хтось спитав у одного з чекістів, що стояв тут таки:

— Громадянине ляйтенанте, скажіть, а хто ж ми?

— Ви? Звісно, ви не політичні в'язні, ви — державні злочинці. Це — типовий приклад радянсько-чекістської "логіки".

Пробув я разом з Кавацевим на Вихоревці кілька місяців, після чого нас "розформували" і повезли на різні інші "лагпункти" все того ж Озерлагу. Я потрапив знову до Тайшету, цим разом опинився на Тайшетському "головному" лагпункті число 602, де "хазяїном" був капітан Квашнін. Та недовго я протримався на цьому "упривілейованому" лагпункті. Одного разу я сидів у зоні на лавці, коли пройшов Квашнін. Я зостався сидіти. Квашнін почав матюкатися:

— Чому не встаєш, такий-сякий?

Сидячи далі, я відповів:

— А я не знав, що перед кожною зеленою шинелею потрібно вставати.

Квашнін аж зайшовся:

— У БУР його! Щоб його духу в мене тут не було!

Так я знову опинився у БУРі. Знов ті ж самі нари, на яких коло року тому лежав поруч з Сорокою. І на цей раз у камері було багато українців. Усі вони трималися разом, і втручатися в їх розмови було незручно. Серед них виділявся кремезний чоловік, прізвища якого, на жаль, я не знаю. Було це влітку, у камері було нестерпно жарко, більшість в'язнів сиділи без сорочок. У того чоловіка, що я його згадую, через усі груди великими літерами було витатуйовано: "Любіть Україну". Ці українці часто співали українських пісень. Пам'ятаю, у одній пісні співалося про те, як загін виходить з села, незабаром — бій, дівчина проводить

коханого. З-за лісу чути, як стукотить кулемет. Дівчина плаче і "раз-у-раз махає хустиною".

Пробув я у БУРі два з чимось місяці. Потім відвезли мене на станцію Чуна, де було кілька лагпунктів, серед них — величезний лагпункт тисяч, мабуть, на п'ять в'язнів, що був розташований біля деревообробного комбінату. Знову на кожному кроці траплялися українці. Багато з них вчилися на курсах автоводіїв, на яких я тоді викладав. Пам'ятаю, наприклад, молодого хлопця на прізвище Букун. Теж із Західньої України. Він вчився у якомусь місті Західньої України і час від часу відвідував родичів у селі. Одного разу він приїхав на такі відвідини, а коли йшов по шляху від залізниці до села, несподівано потрапив у сутичку між невеликим загonom УПА і чекістами. Хоч він навіть не брав ніякої участі у сутичці і не мав стосунку до УПА, але за одне те, що він українець-автохтон і трапився на тому місці, його разом з ОУН-івцями засуджено на "дитячий" термін ув'язнення — десять років. Багато було таких, що сиділи вже по п'ятнадцять років і більше. У той час кожного місяця до табору приїжджав Іркутський обласний суд і випускав "на волю" ("условно-досрочное освобождение") тих, хто відсидів не менш двох третин терміну, а на решту часу мав так звані "заліки" (тобто певну кількість днів праці без доган і з перевиконаною нормою). Звільняли колишніх поліцаїв, німецьких прислужників. Пам'ятаю, одного разу біля барака, де засідав суд, стояв один такий колишній есесівський каратель, що, нервово курячи, сказав мені:

- Не знаю, чи випустять мене, чи ще сидіти.
 - Випустять, — впевнено відповів я.
 - Та в мене жидів багато, — знову сказав той.
 - Скільки багато? — спитав я.
 - Не пам'ятаю точно, мабуть, сотень з чотири.
 - Що ж ти з ними робив?
 - Відомо що. Вішали, а то стріляли. Така робота була.
- Він зайшов до суду і через двадцять хвилин вискочив:
- Звільнили!

Але членів УПА та ОУН так не "милували". Бо той поліцай буде служити хоч кожному: сила у німців — він служить німцям, чекісти "зверху" — він таким самим чином буде розпинатися для чекістів. Але борці за незалежність України — то, на думку ЧК, "небезпечний елемент" навіть після довгих років ув'язнення.

Заради справедливості хотів би сказати, що серед офіцерів таборової охорони та таборової адміністрації, хоч більшість — люди жорстокі, з нерозвиненим розумом, тупі та інколи навіть садисти, трапляються також окремі від природи непогані. Цього не буває у КГБ, де справді неможливо зустріти людину, а працюють тільки жорстокі машини, запрограмовані на підлість.

Але між КГБ і таборовою адміністрацією є досить помітна відміна. Наведу приклад. На лагпункті 019 у Чуні "начальником режиму" був лейтенант Маслянко. "Начальник режиму" — це офіцер, що його завдання — контролювати "режим", тобто всі обмеження людських прав в'язнів. Звичайно начальник режиму обирається з найбільш жорстоких служак, йому підпорядковані всі наглядачі, що провадять обшуки-"шмони" тощо. Але Маслянко був винятковим начальником режиму. Він виконував свої службові обов'язки, але ніколи не намагався, як це досить типове для багатьох інших "режимників" — винайти якісь особливі утиски для в'язнів. Він робив деякі речі, скеровані не на обмеження, а на деяке поліпшення становища в'язнів. Хоч це все в "рамках", дозволених йому його офіційним становищем, а все ж таки! Коли я вже звільнився і мав одержати паспорт, у мене було тільки три години до відходу мого потягу з Чуні до Тайшету. За такий час одержати паспорт — практично неможливо, і я мав би залишитися у Чуні ще на день. Але тут трапився Маслянко, який взяв мої папери і почав бігати по відділах районної міліції і таки впорядкував мій паспорт за кілька хвилин до відходу потяга. Квашнін — на одному боці, Маслянко — на другому: у цьому діяпазоні вміщалися різноманітні представники племені "таборщиків". Михайло Сорока і єпископ Сліпий, з одного боку, і колишній поліцай, що вішав євреїв — з другого. У цьому діяпазоні вміщалися ще більш різноманітні представники племені "таборян". Бож таборовий світ — це зліпок з усього людства, у якому теж на одному боці — гітлери та сталіні, арафати та бадермайнофери, а на другому — Лютер Мартін Кінг, доктор Корчак та, як хочу вірити, — більшість моїх можливих читачів.

РАШОМОН-ЕФЕКТ АБО ТРАГЕДІЯ ЗАПРОГРАМОВАНОЇ ЛЮДИНИ

I. В.

Сценарій є добре відомий здавна. Розвиток продуктивних сил є дуже скорий при капіталізмі, але при тому гонитва капіталістів за зисками веде до різних суперечностей. До них можна зарахувати: концентрацію засобів виробництва та багатства взагалі у руках малої жменьки капіталістів, зубожіння мас, збільшення числа безробітних, зменшення прибутків та, найважливіше, все частіші та глибші економічні коливання, спричинені нестачею попиту на продукцію. Капіталісти і ними опанований уряд держави намагаються цьому протидіяти; тому вони опановують недорозвинуті країни, щоб інвестувати там свої капітали, мати ринки збуту на свої товари, забезпечити доставку дешевої сировини, а при тому всьому стимулюють свою економіку через видатки на озброєння. Попри ці заходи, конфлікти всередині цього суспільства такі великі, що його упадок в наслідок революції визискуваних є неминучий. На його місце приходить невідмінно соціалізм чи то комунізм. (У дальшому, коли говоритимемо про революцію, соціалізм чи комунізм, матимемо на увазі їх версію, як це розуміють тепер у Москві; під капіталізмом зі всіма його аспектами розумітимемо теперішню систему в США).

Яких двадцять років тому можна було щось таке написати в СРСР у формі навіть більшої книжки, покликаючися виключно на "клясиків марксизму-ленінізму", і можна було навіть за це отримати науковий ступінь. Тепер справи є трохи інші. Марксизм-ленінізм треба застосовувати "творчо до конкретно-історичних обставин". Власне рецензована книжка і являється прикладом такої новітньої радянської політичної літератури.

Книжка ділиться на п'ять частин. У першій автор аналізує неминучу загибель американського капіталізму та повоєнне рішення уряду США поборювати комунізм як свого найнебезпечнішого суперника. Друга частина присвячена описові цієї боротьби з різними "прогресивними" групами в сорокові та

І. С. Хміп'я, *Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США* (Київ: Академія наук Української РСР, Інститут історії, видавництво "Наукова думка", 1975), бібліографія, індекс імен, 333 стор.

п'ятдесяті роки, зокрема у формі т. зв. меккартизму. У третій частині автор описує діяльність таких органів, як Федеральне розвідувальне бюро, Пентагон та інші установи, які є важливим інструментом у цій боротьбі. Вкінці, четверта частина дає аналізу певних соціологічних, а п'ята політичних аспектів американського життя.

Заки розглядатимемо деякі аспекти цієї книжки, варто сказати кілька слів про спосіб її написання. Не потрібно наголошувати, що ідеї Маркса і Леніна є для автора бездискусійною правдою. Він не має наміру їх критично аналізувати чи навіть, в якійсь найменшій мірі, їх модернізувати; його ціллю є лише підкріпити їх новими фактами, взятими з американського життя. Тому довгий список цитованих праць американських авторів є оманний. Це знайомство з іншомовними працями не свідчить про об'єктивність автора. Ці книжки служили для нього тільки як джерело потрібних йому цитат чи посилань, до речі, дуже часто взятих поза контекстом, щоб підтвердити висновки, які він уже давно знав від Маркса і Леніна і які для нього є єдиною істиною. Всі бібліотеки світу цих висновків не змінять. А вже щоб остаточно розправитися з своїми недругами, при кінці обговорення якогось аспекту, Хміль обов'язково цитує або якогось "клясика", або принаймні наводить цитату чи посилання на "виступи і праці керівників і документи КПРС і братніх компартій". Хто може протистояти такому аргументові?

Книжка Хмеля має стільки тверджень, з якими тяжко погодитися, що для їх критики потрібно було б написати другу книжку такої ж величини. Ми обмежимося лише кількома заувагами до історичного детермінізму. Немає сумніву, що аналіза економічних відносин Англії 19 сторіччя, яку дав Маркс, була правильна. Він одначе не оцінив розуму капіталістів та їх інстинкту самозбереження. Вони не показали себе бездушними автоматами в гонитві за зисками, як це передбачав Маркс, але, зрозумівши, що вільний ринок допроваджує до різних ексцесів, які загрожують існуванню цілої системи, почали цей ринок при допомозі держави регулювати. Це стосується зокрема заходів, спрямованих на злагіднення різних виявів соціальної несправедливості. Вже за життя Маркса багато держав почало впроваджувати соціальне законодавство; розвивався профспілковий рух; трохи пізніше в США введено контроль над концентрацією капіталу; впроваджено соціальне забезпечення і допомогу безробітним тощо. А вже переломовою подією в ланцюзі заходів контролю над вільним ринком треба вважати праці Кейнса з середини тридцятих років. Через запровадження рекомендацій цього економіста в життя західні держави раз назавжди покінчили з економічними депресіями. (Цю депресію, яку ми тепер переживаємо, треба

вважати свідомою реакцією на інфляційні тенденції). Хміль твердить, що політика повного затrudнення, за Кейнсом, є можлива лише через видатки на озброєння і тому обов'язково мусить провадити до воєн. Це неправда. Держава може стимулювати економіку видатками на освіту, охорону здоров'я, житло тощо. Ефект на економіку країни буде такий самий, як через видатки на танки чи гармати. Тяжко зрозуміти чому капіталіст, який продукує зброю, мав би мати на уряд більший вплив, як це твердить Хміль, ніж капіталіст, який продукує шпитальні ліжка. Який же капіталіст хотів би тоді ангажуватися в продукцію товарів для домашніх потреб?

Найкращим доказом помилки Хмеля у цьому відношенні є в'єтнамська війна. У 1964 році, перед інтенсифікацією цієї війни, американська економіка була в чудовому стані завдяки кейнсіанській політиці президентів Кеннеді і Джонсона; безробіття майже не було, а про інфляцію навіть тоді ніхто не думав. До попиту, що запевняв повне затrudнення, Джонсон додав видатки на війну, а при тому з політичних міркувань не підвищив податків. Як наслідок маємо інфляцію, з якою собі навіть сьогодні, по кількох роках, трудно дати раду. Але можна бути певним, що навіть і ця проблема скорше чи пізніше знайде свого Кейнса, і він виготовить відповідні рекомендації. Отже, коли провадити збалансовану монетарну і фіскальну політику і достосовувати її до потреб дня, то капіталізові аж ніяк не грозить загибель з економічних причин, як це пророкував Маркс більше сотні років тому. Те, що він говорив тоді, не вільно безкритично повторювати сьогодні. Справді, не поважно говорити, що хтось є марксистом або антимарксистом, ми всі повинні бути післямарксистами.

Стара теза Леніна, яку він, до речі, у цілості запозичив від Р. Гільфердінга, про виключно економічне пояснення імперіялізму, також покутує у рецензованій книжці. Дуже багато книжок було написано про імперіялізм, і здається — скільки книжок, стільки пояснень цього явища. Без сумніву історія знає приклади економічного імперіялізму, наприклад, завоювання Англією Індії в 18 сторіччі було економічно умотивоване. Але у переважаючій більшості імперіялізм був виявом політичних амбіцій окремих держав, без огляду на економічні наслідки, дуже часто економічні втрати. От візьмім приклади з найновіших часів. Економічний розвиток був найскорішим в історії західноєвропейських країн якраз у повоєнні роки, коли вони позбулися своїх колоній. Натомість передостання імперія світу Португалія (будь ласка, Іване Сергійовичу, вгадайте — котра остання?), попри свої колишні розлогі колонії, є нині найбіднішою країною Європи. Або чи можна назвати економічним імперіялізмом заангажування Америки у війні у В'єтнамі, коли це її річно коштувало понад 30

мільярдів доларів? Найкращим доказом економічної непопулярності цієї війни були раптові підвищення цін на біржах лише на саму не підтверджену вістку про можливості перемир'я.

Отже, засади книжки є хибні. Можна з усією певністю твердити, що американський капіталізм є живий і здоровий і що він не мусить шукати порятунку у нових воєнних авантюрах. Без сумніву в економіці, як і в житті взагалі, виникають все нові проблеми, і при розв'язуванні їх ціла система еволюціонує. Напевно немає ні одної людини в США з здоровим глуздом, яка пропонувала б як розв'язку цих проблем впровадження на місце теперішнього регульованого ринку модель радянської бюрократичної економіки. З такої ідеї сміялися б навіть працівники Держплану. Якщо взагалі можна щонебудь передбачати у суспільному житті, то найбільш правдоподібною для після-індустріального суспільства є еволюція теперішньої системи в бік якоїсь комбінації між югославським самоуправлінням робітників і скандинавським вельфаризмом, при збереженні політичного плюралізму. Коли, одначе, був і є в Америці страх перед комунізмом, про що так докладно автор пише, то це був страх не перед ідеологією, а радше спричинений тим, що домашні пропоненти цього комунізму були часто експонентами московського центру. Знову ж Москва, без сумніву, являється поважним воєнним і політичним противником США. Боротьба уряду з цими людьми часом набирала екстремних форм, але ці ексцеси не треба приписувати страхові перед комуністичною ідеологією; подібна гістерія була також у випадку нісеїв чи німецьких бундистів. Часто примітивні заходи американських політиків у цій боротьбі треба класти на карб їхнього намагання приподобитися голоснішим елементам публічної опінії.

Хмельова аналіза різних явищ американського життя та різних аспектів боротьби з комунізмом часом межує з комізмом. Візьмімо для прикладу профспілки. Хміль не міг поминути цієї проблеми, бо традиція, що профспілки є носіями соціалізму, є одною з підстав авторової ідеології. Правда, що в різні часи європейські профспілки були під впливом цього світогляду, до речі, його демократичного напрямку. Одначе така тенденція не прищепилася в Америці. Тут профспілки були організовані на економічних принципах, з єдиною метою — поліпшити матеріяльне становище, і то не робітників взагалі, а лише своїх членів. При тому вони політично прагматисти, підтримують ту партію, яка іде їм найбільше на руку. Хміль повинен був докладніше читати Гелбрейта, якого він цитує в іншому контексті, тоді він зрозумів би, що профспілки не те що не збираються валити капіталістичну економіку в Америці, але в останніх десятиліттях стали партнером капіталістів в управлінні і стабілізації цілої

економіки. Спорадичні страйки — це не що інше, як один із засобів дістати трохи більшу частину економічного пирога. Проте Хміль з насолодою, гідною 19 сторіччя, цитує статистику страйків, втрачених днів праці тощо і сугерує, що це передвісники загибелі теперішньої системи, що ось-ось надходить. (Таке писання схоже на листування між Марксом і Енгельсом, які на тій самій базі нетерпляче очікували вибуху революції).

Також весела Хмельова аналіза преси, судів, плюралізму, щоб згадати лише кілька аспектів суспільного життя, які він обговорює. Згідно з "клясиками", преса є на послугах капіталістів, а не, як це американці вірять ще від часів Т. Джеферсона, що вільна преса є найважливішою передумовою демократії. Але як Хміль може пояснити, що саме преса та інші комунікаційні засоби були вирішальним фактором у закінченні в'єтнамської війни? Виходило б, що пресові капіталісти були і проти воєнних капіталістів і проти уряду, який ті буцімто контролюють, і виявилися сильнішими. Також, згідно з Хмелем, суди це просто знаряддя в руках уряду, про якусь незалежність та об'єктивну справедливість не можна говорити. Як однак пояснити, що ті самі суди засудили найближчих співробітників попереднього президента, а звільнили Анджелю Дейвіс? Вкінці, проблема плюралізму. Не для Хмеля твердження, що тільки така система, через усе нові компроміси, є забезпеченням інтересів всіх суспільних груп перед тиранією одиниці, меншости чи навіть більшости. Лише така система уможливорює збереження гетерогенності суспільства у всіх аспектах, і в цей спосіб дає нагоду для специфічного розвитку всіх груп. Ні, для Хмеля це просто хитра вигадка капіталістів, щоб підбурювати і тримати у ворожнечі одні групи населення проти других. Описуючи ці аспекти американського життя, Хміль є дуже докладний. Він широко говорить про розповсюдження комунікаційних засобів, їх вплив, різноманітність, про організацію судів, про право оскаржених на викуп, діяльність оборонців (і дуже шкодує, коли їх обмежують), про релігійну, суспільну і всяку іншу атомізацію життя тощо. І хоча ми абсолютно не віримо, щоб це було метою автора, однак чи не дістане часом радянський читач цієї книжки якихось небажаних ідей, коли він порівнюватиме ці відносини під капіталізмом з відносинами в країні "перемігшого соціалізму"?

Про українську проблему Хміль пише мало. Можливо, це буде темою його наступної книжки. Він лише згадує про законопроект сенатора А. Сміта і конгресмена Л. Сміта 1953 року про нав'язання дипломатичних стосунків між США і Українською РСР. Згідно з Хмелем, "весь смисл возні з нею (резолуцією) зводився до пропагандистського нагнітання антикомунізму й антирадянщини". Чому це так, він цього не пояснює. Хміль також

згадує пропозицію Лева Добрянського перед американським конгресом у 1954 році про заміну політики стримання політикою визволення у Східньо-Центральній Європі. Хміль цієї пропозиції не апробує.

Насувається питання, як можна пояснити таке неправдиве зображення у радянського автора американської дійсності другої половини 20 сторіччя. На це є дві гіпотези: брехня й невігластво. Перша гіпотеза, здається, має більше прихильників. Між ними можна знайти такі імена, як О. Солженіцин або Гедрик Сміт (кореспондент *Нью-Йорк Таймсу*, який по трирічному перебуванні в Москві опублікував цього року знамениту книжку про радянських людей). Вони твердять, що ідеологія в СРСР є мертва. Сміт вважає, що коли взагалі є яка ідеологія, то це ідеологія російського націоналізму. Отже, коли нема віри в ідеологію, то всякі заклинання нею — це просто брехня. Усі брешуть. Радянські автори брешуть у своїх книжках, бо знають, що "вони" (начальство) очікують того, і тому рецензенти і цензори лише такі книжки пропускають. А публікація книжки не маловажна річ! Вона приносить гонорари авторам, уможлиблює їм вигідні посади (наприклад, старшого наукового співробітника в якомусь там інституті), може уможливити здобуття наукового ступеня (піднесення з кандидата на доктора якихсь наук означає близько 150 карбованців більше на місяць), а вже хіба найбільшою нагородою за "добре витриману книжку в партійному дусі" можна навіть дістати "путівку" за кордон, а там "дефіцитних продуктів" скільки хочеш.

Друга гіпотеза, до якої схильюється рецензент у цьому випадку, це невігластво. Її прихильником є також знаний політолог Г. Морґентав. У недавній його рецензії на одне з видань Інституту США і Канади при Академії наук у Москві він уболіває над фактом, що незрозуміння американських відносин радянськими спеціалістами може довести все людство до трагічних наслідків. Чи є це можливе, щоб таке невігластво було властиве також і Хмелеві? Вже з самого "діалектичного міркування" відповідь мусить бути позитивна. Бо чейже не можна підозрівати, щоб якийсь там суспільствознавець республіканського масштабу міг бути мудріший від таких всесоюзних спеціалістів, як Г. Арбатов чи А. Громико (син самого...), редактори чи автори цих московських видань. Але в кожному разі пригляньмося до особи нашого автора. І. С. Хміль, як сам він пише, жив якийсь час у Нью-Йорку, де працював в Об'єднаних Націях. У цей час кілька людей з США мали нагоду його пізнати. Всі вони в тому згодні, що він є незвичайно інтелігентна і начитана людина, милий в особистих відносинах і має гарні манери. Він є випускником Вищої партійної академії в Москві (а таких ледве 400 на Україні) і має ступінь кандидата

історичних наук. Він уже є автором одної попередньої книжки та декількох статей. Тут треба наголосити, що в своїх розмовах з американськими знайомими Хміль *ніколи не відійшов ні на йоту* від останньої передової *Правди*. Чи є це можливе, щоб така талановита людина, яка простудіювала велику кількість першоджерельного матеріалу і мала нагоду обсервувати особисто американські відносини протягом п'ятьох років, могла так їх не зрозуміти.

Як уже згадано вище, думка рецензента є, що фактично таке незрозуміння є можливе. Щоб таку відповідь вичерпно обґрунтувати, потрібно скоріше психіатра, ніж публіциста, але в загальному причини нездібності бути об'єктивним наступні. Малому хлопцеві з відсталого поліського села дають можливість ходити до школи. Через особисті здібності він може продовжувати свої студії. Там від найменших літ вбивають в його голову, що загибель капіталізму і "торжество революції" неминучі. Особисте знайомство з гітлерівським варварством під час війни, яке він утотожнює з капіталізмом взагалі, остаточно оформлює його світогляд. До того треба додати, що наука включала вщеплення "ленінської моралі"; все, що прискорює революцію, є позитивне; все, що сповільнює — негативне. У цьому світогляді немає місця на "буржуазний об'єктивізм". Коли до цього додати брак віри у сили та будучність рідного народу ("безперспективність"), іншими словами, неможливість заступити офіційну ідеологію національною, тоді маємо перед собою образ запрограмованої радянської людини. Для нього суспільні, політичні й економічні організації західного світу та їх еволюція не є засобом для поліпшення життєвих умов найширших кіл населення і для розвитку кожної людини зокрема. Таке поліпшення з погляду "віруючого" є можливе лише по революції під диктатом московських бюрократів. Тому на всі явища суспільного життя він дивиться не об'єктивно, а через призму своєї ідеології, і не дивниця, що ті самі речі він бачить так відмінно від всіх інших людей. Такий ефект, геніяльно представлений Курасавою в *Рашомон*, можна застосувати й у політологічному плані.

ЗА БАГАТОВИМІРНІСТЬ І ВСЕСТОРОН- НІСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ КОНЦЕПТУ- ВАННІ

Анатоль Камінський

З прикрістю треба ствердити, що від довгих років покутує у нас своєрідна тенденція до однобічності і крайностей у концептуванні нашої національної політики і визвольної боротьби взагалі. Не лише у зовнішньополітичному і внутрішньопрограмовому, але й у оперативно-методологічному формулюванні нашої практичної політичної діяльності помічається нахил до розподілу і кваліфікації всього виключно у двох кольорах: білому і чорному, визнання абсолютного пріоритету тільки за одним із них з гострим протиставленням його кожному іншому, недобачання і невизнання більше ніж двох кольорів і виключення "сірих піль", брак намагань шукати і знаходити компроміс і синтезу, більшепляновість, замість однопляновості і т. д. Чи то у випадку зовнішньої орієнтації з її "всіма яйцями в одній корзині", чи у внутрішній політиці з визнанням виключно такої, а не іншої політичної програми і діяльності, як єдино спасенної для народу (а то й цілого світу), як правило, всюди зустрічаємо в більшій чи меншій мірі односторонність, крайність і одновимірність.

Це стосується і таких питань, як проблема революції й еволюції у визвольному процесі, яка останньо стала знову актуальною на сторінках нашої преси. Цим разом безпосередньою притокою для цього були підсумки статтей-довідей В. Гришка про теперішнє становище на Україні,* в яких він визначив еволюційну боротьбу, спрямовану на демократизацію СРСР, як єдино реальний і правильний курс нашої національної політики під сучасну пору. Цю теперішню пору він назвав "межовою ситуацією", визначаючи її суть більш-менш так само, лише більш драматично, як це ще в 1973 році зробив М. Прокоп, застосовуючи той самий "екзистенціалістичний" термін. Погоджуємося з В. Гришком у тому, що під цю пору еволюційна боротьба є найбільш доцільною й актуальною, ба навіть конечною, тим більше, що якраз постійне ведення того еволюційного змагу є в суті речі еволюцією власного національного потенціалу і творить основу для відродження і скріплення національних сил взагалі. Тим самим вона є фоном і

* Довідь п. з. "Песимізм, оптимізм чи реалізм у політиці" була виголошена 21 березня 1976 року в рамках серії доповідей Тимчасового секретаріату Конгресу української вільної політичної думки.

джерелом та вихідною для розгортання інших форм боротьби. Важко однак погодитися з Гришком на тому, коли він "згори", вже сьогодні виключає підпільні й інші клясичні революційні методи і форми боротьби, залишаючи повну монополію тільки за еволюцією.

Передусім слід зазначити, що якраз у сьогоднішньому світі, зокрема в умовах СРСР, поняття еволюційний і революційний часто схрещуються, переплітаються, а то й утотожнюються, і не раз важко провести межу між ними. Але й тримаючись навіть традиційної, "клясичної" термінології, ми схильні думати, що й у теперішніх обставинах нашої "межової ситуації" і загального становища в СРСР та у світі, ми грішили б знову односторонністю і крайністю, якби поставили все на еволюцію в такому сенсі, що засудили б, спростували і відкинули форми і методи "клясичної" революційної боротьби. У першу чергу це не тільки від нас не залежить, але й просто не можливе. Мало того, така постава звузила б діапазон національної політики і звела б її знову до односторонньо-одновимірної.

Належить почати однак від усвідомлення собі, що пропонувана з такою виключністю концепція еволюційної боротьби, спрямована на демократизацію і лібералізацію СРСР, приходить після 1972 року, тобто після провалу якраз цієї форми боротьби. Приходить вона після періоду, який і позначається фазою боротьби з легальних і півлегальних реформістських позицій, до яких знову треба повертатися. Ця боротьба, без сумніву, позначилася величезними здобутками на шляху відродження української національної субстанції і мала історичного значення успіхи. Але тим не менше вона не досягнула намальованої мети і закінчилася розгромом її діячів, знищенням, а щонайменше обезголовленням самого руху та новим загостренням режимового курсу, виразно спрямованим на дальше розвантаження і обкраяння дотеперішніх скупих реформ і концесій, дальше загострення репресій і русифікаційного тиску та, вкінці, на дальшу ліквідацію всяких еволюційних форм боротьби і передумов для неї. Іншими словами, треба холодно визнати, що, на подоби інших періодів у нашій новітній історії, етап еволюційної боротьби 50-их, 60-их і початку 70-их років не досягнув своєї мети. Ще раз, однак, підкреслюємо, що все це аж ніяк не применшує вартості і значення цього етапу в ставанні нашої нації, і майбутня історія дасть йому належну оцінку.

Але тим не менше з теперішнього стану "межової ситуації", на яку складається також і ця невдача, виходить ясно, що якраз тепер умови для еволюційної боротьби обмежено і (з позицій режиму) твориться для еволюційної боротьби такі самі передумови, як і для революційної. Тобто ступінь каральності і

репресивності в широкому сенсі супроти еволюційної боротьби зростає і доходить, а подекуди вже дійшов до рівня репресивності супроти можливостей революційної боротьби. І тому це не випадок, що ліквідація еволюційного руху позначається сталим зростанням каральності і що центром протестно-легалістичної боротьби стали якраз табори і тюрми, а самвидав стає в основному анонімним, засекреченим і на ділі "підпільним", поза деякими винятками, зумовленими персональними обставинами.

Очевидно, не треба розуміти, що за таких умов немає взагалі шансів для відродження еволюційних форм боротьби чи точніше — їхнього відновлення і поширення та скріплення. Навпаки. Ці умовини і шанси існують ще далі, хоч у "здушеному масштабі", але вони, без сумніву, поширяться в майбутньому під дією об'єктивних факторів, включно з реакцією на тиск режиму і наростання нових суспільних сил. Але це останнє — окрема тема. Тут нам ідеться про ствердження лише того факту, що після провалу одного періоду еволюційної боротьби (психологічного і політичного) не є надто сприятливою атмосфера для відновлення тих самих форм і метод боротьби, зокрема якщо її пропонують як єдино практичну і правильну. Тим більше, що не найкращі вигляди і на її успіх у досягненні якихось серйозніших здобутків по лінії демократизації й лібералізації режиму під сучасну пору, коли якраз усі семафори відкрито зараз на антилібералізацію, антидемократизацію й одверто неосталінський, реакційний зашморг.

Але знову ж це не значить, що треба відкидати еволюційну боротьбу. Ні, і ще раз ні. Пропонуючи її, як тільки "одну із", треба радше класти натиск на шукання і опрацювання нових метод і прийомів для сучасної еволюційної боротьби, які відповідали б погіршеним і ускладненим теперішнім обставинам в СРСР. В іншому випадку і пропозиція застосування знову еволюційної боротьби і сама її концепція будуть звучати щонайменше дещо відірваними від дійсності і надто аналітично-доктринерськими, якщо не начитано-кабінетними.

А одночасно треба визнати, що як існують умови для відновлення еволюційної боротьби, так само добре існують і передумови для відновлення революційної боротьби. І то не тільки з "позиції" режиму. Бо якщо власне з позицій режиму ці передумови для обох форм боротьби щораз більше вирівнюються, точніше — їх вирівнює сам режим, то з позиції суспільства, зокрема його активної частини, атмосфера для поновлення революційних форм боротьби може навіть зростати. Причини для цього є передусім психологічні. Тим часом, як розгром попереднього етапу викликає в одних зневіру і страх, в інших — через аналіз і переоцінку дотеперішньої фази він приводить до шукан-

ня нових шляхів і метод боротьби, які в таких обставинах природно йдуть по лінії дальшої радикалізації і революціонування — і програм і метод. І тому це не випадок, що вже *Український вісник* ч. 7-8 був "підпільним журналом" не лише з формальних моментів (анонімність, засекреченість і т. д.), але й з огляду на його виразно радикальну антирежимну і самостійницьку поставу. Не випадково вже в серпні 1973 року маємо суд над "Союзом української молоді", групою молоді в Івано-Франківському, яку судили не лише за "намагання відірвати УРСР від СРСР", але й за "крадіж зброї і вправи з нею".

До речі, питання революційних, підпільних форм боротьби не можна розглядати лише в площині такого чи іншого політичного концептування, але треба поставити його у ширший аспект людської психіки і психології. Справа тут у тому, що підпільні форми боротьби (чи ще краще — підпільна діяльність) є передусім функціональним виявом певної людської психіки, яка якраз надається і вкладається в таку, а не іншу форму і механіку діяльності. Не забуваймо, що навіть в умовах нормального, найбільш ліберального державного життя маємо всякі таємні гуртки й організації (суспільно-політичного й аполітичного порядку), які є не чим іншим, як у найліпшому разі сублімованим продуктом отого власне специфічного виміру людської психіки.

Революційна діяльність — це, вживаючи марксистської термінології, немов би психологічна "надбудова" над психічною "базою", ще сирію, не здиференційованою, яку власне щойно політично оформляє, цілеспрямовує і приводить у дію "надбудова" у формі підпільної політичної діяльності. Це так з психологічного погляду А з соціо-політичного це одна з форм вільно-політичної боротьби, яка йде разом з іншими і має своє більше чи менше застосування і доцільність, поширення чи звуження, залежно від кожноточасних умов і обставин, і її не можна заступити часто нічим іншим. Зрештою, пригадаймо, що навіть у період легалістично-реформістської боротьби діяли й УНК (Український національний комітет) і УНФ (Український національний фронт), організації чисто революційної категорії, як зрештою в росіян був ВСХОН, група Гаврілова й ін.

З ширшого соціологічного погляду революційна боротьба — це лише доказ політичної многогранности, завершення і заокруглення національної емансипації народу, який бореться за своє визволення. Як у програмовому відношенні нація мусить мати різні політичні середовища і групи, різні плятформи і тенденції, так само мусить бути здиференційованість у ділянці практичних метод і засобів цієї боротьби. А тому — за тих самих умов — може і повинно бути стосування й еволюційних і революційних засобів, які себе взаємно доповнювали б і взаємно допомагали, а не

протиставлялися. Йдеться власне про те, щоб нарешті вміти знайти "вершкову" синтезу еволюції й революції в такому сенсі, щоб, поділивши їхні ролі в суспільному процесі, звести їхні заходи і здобутки до тієї самої мети.

І тому є просто неприродне відкидати згори революційні методи боротьби, бо це було б знехтуванням певного поважного "психологічного потенціалу" нашої людської субстанції, а крім того, за певних умов, саме ефективність революційних форм боротьби переважає над усіма іншими, навіть і в процесі самого національного самоусвідомлення народу, а ще в інших ситуаціях вона стає кончею передумовою завершення самого процесу визволення. Тому всяку революційну боротьбу треба розглядати як складову частину всенациональної політики і не забувати, що якраз у "межових ситуаціях" є потрібною мобілізація всіх сил і засобів та всіх метод і прийомів.

З питанням революційної боротьби в'яжеться звичайно справа жертв, з одного боку, і провокацій ворога — з іншого. І одне й друге має місце. Але не треба забувати, що у випадку еволюційної боротьби є також жертви і є провокації ворога, бо в боротьбі взагалі їх не оминути.

І тому питання не стоїть, *чи* стосувати революційні засоби боротьби, треба лише стосувати такі методи, які (як у випадку еволюційних форм боротьби) були б найбільш ефективні і робили б ці жертви мінімальними. Отже, не чи, але коли, як і які. Було б помилковим вважати, що в умовах кагебівського терору всяка революційна, підпільна діяльність є виключена, бо це означало б (у кінцевому логічному висновку), що при такому режимі взагалі всякий опір є безперспективним. А на ділі воно зовсім не так. Казав Хмельницький, що все, що dokonано людськими руками, можна й розвалити тими самими руками, і його твердження стосується також і теперішнього режиму. Кожній кагебівській системі терору можна і треба протиставити власну "антисистему" й реалізувати її. Згадаймо, що, наприклад, навіть в умовах концтаборів наші в'язні 50-их років зуміли "випрацювати" таку успішну "антисистему" проти сексотів-стукачів, про що докладно пише Солженіцин у третьому томі *Гулагу*. Очевидно, що цих "антисистем" не можна опрацювати за кордоном, це мають і можуть dokonати тільки люди на місці. Але якщо ми хочемо їм дійсно допомогти в цьому ділі, то ніщо нам не перешкоджає, використовуючи досвід минулого і приклади сучасного, проаналізувати і передискутувати модерні форми революційної організації, її різні форми дії, ролі й обмеження організованого підпілля в тоталітарних обставинах, співвідношення між еволюційними і революційними формами боротьби, соціальні і національні елементи революційного руху, механіку наростання революцій-

них ситуацій, питання міського партизанського руху, терору і саботажу в революційних діях, ролю страйків у революційних ситуаціях і т. д.

І вкінці, як безплідними є порожні деклямації самих "революційних фраз" і гуррапатріотичне відмінювання слова "революція" в усіх відмінках при кожному святочному борщі, без того однак, щоб заходитися серйозно розробляти щоденні актуальні питання дійсної революційної теорії і практики, так і некорисним є обмеження всього визвольного процесу дискусіями і трактатами про саму тільки еволюцію й еволюційні форми боротьби виключно.

Ще про жертви: жертви, як втрати, не завжди є втратами з погляду цілого національного організму і національного інтересу, але й можуть бути якраз здобутками, коли вони є генераторами і продуцентами нових розвиткових ситуацій, нових вартостей і елементів у народі і для народу. Не інакше стоїть справа й у випадку еволюційної боротьби, де теж є і жертви і втрати. Бувають і такі ситуації, в яких жертви є неспівмірно великі до здобутків. Але найгіршою, на жаль, є ситуація, коли є втрати взагалі без жертв, тобто коли немає взагалі боротьби. Тоді "межова ситуація" переходить у катастрофічну.

І нарешті вже поза "еволюцією і революцією": не можна забувати про ще один, надзвичайно важливий аспект визвольного концептування: про його готовість до різних можливих ситуацій. Як генштабовики, так і політики не можуть обмежувати свого планування якимось тільки одним "стратегічним планом" чи лінією, але мусять готуватися до різних можливих ситуацій і їхніх варіантів у майбутньому. З цього погляду треба брати до уваги не лише "еволюційні зміни" в самому СРСР, еventуальну дальшу емансипацію неросійських народів і сателітів, стан і розвиток російських опозиційних сил, еволюцію згори типу хрущовської, вплив західних компартій на Москву після еventуального приходу до влади, але й можливості палацового перевороту (чейже легко могло, наприклад, дійти до зудару між танками Жукова і військами КГБ, коли той таки Хрущов викінчував Берію, і такі чи подібні ситуації можуть повторитися), і похідні від еventуального зудару з Китаєм чи Заходом, і поширення новочеркаських і красnodарських історій на ширшу скалю, і можливості "клясичної" революційної ситуації в СРСР.

СОЛЖЕНИЦІН У БРИТАНСЬКІЙ ТЕЛЕВІЗІЇ

Р. К.

Британська телевізія передала першого березня ц. р. розмову з Олександром Солженіцином, а згодом це інтерв'ю повторила американська телевізія. Відгук на виступ російського письменника був такий великий, що англійський журналіст Бернард Левін був змушений написати: "Що нам робити з Солженіцином?"

Солженіцин говорив про відпруження, про договір у Гельсінки, про Захід і своє життя. Вияснюючи свої погляди, він докоряв тим журналістам, котрі свідомо і безсоромно перекручують його слова, роблячи з нього те, чим він не є.

Далі подаємо скорочено думки Солженіцина, висловлені при цій нагоді.

ПРО ЗАХІД

"Моє покоління пройшло кілька етапів. У 50-их роках, по закінченні війни, ми дійсно обожували Захід. Ми дивилися на Захід як на сонце свободи, бастион духа, як на нашого спільника, наш рятунок. Ми всі думали, що нам важко буде визволитися, але Захід допоможе нам звільнитися від рабства.

"З часом ця віра захиталася і почала зникати. Ми одержували вістки про Захід з великим трудом. У розчаруванні ми переконалися, що Захід не виявляв стійкості і зацікавлення в нашій свободі. Виходить, що Захід відокремлював свою свободу від нашої долі. Ще перед вигнанням у мене виникли великі застереження щодо реальності надій на Захід... Я не критик Заходу, я критик слабостей Заходу. Я критик тих фактів, яких ми не можемо зрозуміти: як може хтось втратити духову силу, волю, щоб, маючи свободу, не шанувати її, не бути готовим до жертв за неї?"

ПРО СЕБЕ І НАЦІОНАЛІЗМ

"Мені пришили наличку, що я прагну повороту до патріархального стилю життя. На мою думку, лише напівненормальні можуть вважати, що нормальна людина пропонуватиме поворот до минулого. Кожному ясно, що можна йти тільки вперед. Це значить, що є до вибору тільки між тими рухами, що прагнуть вперед, а не назад... Дам ще один приклад. Візьмімо слово націоналіст. Воно вже майже втратило значення, і вживають його без кінця. Кожен кидається ним. Але що таке націоналіст? Коли хтось вважає, що його країна повинна мати велике військо і гнобити сусідні країни,

поширювати свої кордони і свою імперію, ця людина — націоналіст. Але коли я, навпаки, кажу, що моя країна повинна звільнити всі народи, які вона поневолює, повинна розпустити армію, повинна припинити всі агресивні дії — то хто я такий? Націоналіст. Якщо ви любите Англію, то хто ви такий? Націоналіст. А коли ви перестаете бути націоналістом? Коли ненавидите Англію”.

АРХІПЕЛАГ ГУЛаг

”Коли я сів писати цю книжку, моє єдине завдання було відтворити все, що діялося. Але з цього випливають деякі природні висновки. Якби сьогодні три томи *ГУЛагу* були широко розповсюджені і надруковані в СРСР, були приступні всім, тоді за короткий час не було б комуністичної ідеології. Для людей, що все прочитали б і зрозуміли, не було б місця для комуністичної ідеології”.

СРСР І ЗАХІД

”Хочу, щоб мої думки були ясні. Ситуація в Радянському Союзі є така, що державна економіка побудована на воєнних потребах. І навіть якби всі члени Політбюро вирішили не починати війни, таке рішення було б поза їхньою можливістю. Оминувши війну вимагало б болючого переходу від воєнної до нормально мирної економіки. Ситуація така, що годі щось думати про несподівані події в СРСР, бо там нічого несподіваного не станеться. Треба думати над тим, що несподіване може статися на Заході. Захід стоїть напередодні загибелі від власних рук”.

ВІДПРУЖЕННЯ

”Найважливіший аспект відпруження такий, що ідеологічного відпруження немає. Ви, західні люди, не можете зрозуміти силу радянської пропаганди. Ви залишаєтеся британськими імперіялістами, які хочуть задушити весь світ. Але все це заховане під тонкою шкаралушкою відпруження. Проте цю шкаралушку можна зняти за один ранок. Вас не легко відмовити від відпруження, на це треба рік, два. А в СРСР це можна зробити за один ранок, вистачає одного наказу. Газети напишуть, що британські імперіялісти так знахабніли, що далі таку ситуацію годі витримати... Ви не можете розглядати проблему відпруження без ідеологічного відпруження. Коли вас лають у пресі, на кожній доповіді, то яке це відпруження? Вас представляють як мерзотників, яких треба толерувати; ну, може, ще один день миритися з вами. Це не відпруження”.

Міжнародна хроніка

Адріян Каратницький

Приїзд Леоніда Плюща до Америки й Канади викликав зацікавлення західної преси. Про пресову конференцію Плюща в Нью-Йорку інформували *Нью-Йорк Таймс* та *Нью-Йорк Пост* від 24 березня, як і нью-йоркське й філядельфійське телебачення. Про виступ Леоніда Плюща перед підкомісією міжнародних організацій Палати Представників у Вашингтоні був звіт у впливовім американським щоденнику *Вашінгтон Пост* 31 березня ц. р. Про приїзд Плюща повідомляв теж кореспондент газети *Крішчен Саєнс Монітор* Пол Воул у числі від 1 квітня. Щоденники *Торонто Стар* та *Торонто Глоуб енд Мейл* від 5 квітня описали перший виступ Леоніда і Тат'яни Плющів перед численним зібранням української громади м. Торонто.

Нью-Йорк Таймс від 7 квітня помістив репортаж кореспондента Дейвіда Шіплера про судову розправу над секретарем московського відділу Міжнародної Амністії, фізиком Андреем Твердохлебовим. Шіплер інформує, що головним обвинуваченням проти Твердохлебова було те, що він "поширював поголоску, що український кібернетик Леонид Плющ, якого 1972 року запроторили до "спецсихушки", цілком не умовохворий. *Нью-Йорк Таймс* від 16 квітня надрукував детальний опис судових розправ над Твердохлебовим та кримсько-татарським діячем Мустафою Джемілевим, повідомляючи, що Твердохлебова засудили на п'ять літ заслання за "наклепи на радянську державу", а Джемілева на два і пів року ув'язнення в концентраційному таборі за подібні "привини".

Щоденник *Ньюарк Стар Леджер* від 19 березня помістив статтю про заходи конгресових представників Міллісент Фенвік та Еда Кача в оборону Валентина Мороза. Понад 80 членів Палати представників Конгресу США зголосили свою підтримку в оборону Мороза, що її заініціювали Фенвік та Кач. Міллісент Фенвік, вказуючи на недавнє звільнення Леоніда Плюща і покликаючися на його твердження про konieczність поширення акцій в оборону Валентина Мороза та інших політв'язнів у СРСР, заявила, що "ця справа мусить мати такий самий розголос, як і справа звільненого Плюща".

■

9 березня французьке телебачення показало фільм *Один день у житті Івана Денисовича* за повістю Олександра Солженіцина. Понад мільйон глядачів познайомилися з картиною побуту політичних в'язнів за часів Сталіна. Після фільму глядачі мали нагоду ставити телефонічні запити Олександрові Солженіцинові.

■

Лондонський *Дейлі Телеграф* від 24 лютого інформує про анти-тітовську групу т. зв. комінформістів, яка провадить свою діяльність у Києві. Кореспондент *Дейлі Телеграф*-у Дейвід Флорйд повідомляє, що два провідники київської групи Комінформу, яка пропагує повернення Югославії до радянського блоку, виїхали з Києва, щоб продовжувати антитітовську пропаганду в Парижі. Вони повезли з собою "Партійну програму" нової прорадянської компартії Югославії.

■

Загострення розбіжностей між радянською та італійською компартіями виявилось в статті Джіанні Серветті, члена секретаріату італійської компартії, у щоденнику *Ль'Юніта* від 28 березня. У своїй статті Серветті, який є близьким співробітником провідника КПІталії Енріко Берлінгера, обороняє політику італійських комуністів від гострої критики московського "ідеолога" М. Сулова та заявляє, що Сулова інтерпретація інтернаціоналізму "перестаріла" та "сповільнить, а не прискіпить завдання й боротьбу КПІталії".

■

Українська інформаційна служба "Смолоскип" подала у своєму пресовому повідомленні від 23 квітня 1976 року, що в Парижі створено Міжнародний комітет за звільнення лікаря Михайла Штерна, українського єврея з Вінниці, засудженого 1974 року на 8 років ув'язнення.

Комітет очолюють відомі французькі письменники Жан-Поль Сартр і Сімон де Бовуар, які звернулися до лавреатів Нобелівської премії з закликом, частинний текст якого подаємо:

"Світ, в якому живемо, сповнений звуками про свободу людини, про її право на вільний вибір свого життєвого простору. А рівночасно є люди, які страждають та вмирають по таборах, ізольовані й не чутні ніким. Справа доктора Михайла Штерна, видатного ендокринолога, радянського громадянина — болочий приклад..

"Щоб боротися проти такої жорсткої несправедливості, що її зазнав лікар, який присвятив усе своє життя зменшенню людських страждань, ми створюємо Комітет для звільнення доктора Штерна. Цей Комітет очолюватимуть лавреати Нобелівської премії, які підпишуть

цей заклик, і кожний підпис буде неоціненним внеском у справу збереження людської гідності”.

Заклик ініціаторів підписали біля шістдесят Нобелівських лавреатів з багатьох країн світу. В заклику між іншим пишеться:

”Невже ми мовчатимемо і чекатимемо, поки він помре?... Кожний з нас може одного дня стати жертвою махінацій, але ми будемо безнастанно нагадувати представникам державної влади, що їхня всемогутність не дає їм повноважень зазіхати на права людини, права громадянина”.

Централа Міжнародної Амністії в Лондоні помістила у своєму місячному бюлетені за квітень 1976 року (ч. 4, рік III) заклик в оборону українського лікаря Миколи Плахотнюка, який тепер перебуває в Дніпропетровській психіатричній тюрмі. Заголовок цього заклику: ”Д-р Микола Плахотнюк, Радянський Союз”. Ось повний текст заклику:

”Д-р Микола Плахотнюк, українець, є одним з політичних дисидентів, який ще далі перебуває в Дніпропетровському психіатричному шпиталі після недавнього звільнення Леонида Плюща. Д-р Плахотнюк, адоптований Міжнародною Амністією в’язень, був ув’язнений у січні 1972 року під закидом ”антирадянської агітації і пропаганди”. Пан Плющ сказав, що він особисто був свідком жорстокої поведінки з д-ром Плахотнюком. Д-р Плахотнюк є лікарем. Перед його публічною заявою в оборону іншого українця В. Мороза в 1970 році, він був старшим лябораторійним асистентом у туберкульозній санаторії для дітей біля Києва. Він був звільнений з цього становища в 1970 році, заарештований в січні 1972 року і проголошений невідповідальним за свої вчинки в листопаді 1972 року. Діагноза — шизофренія.

”Існує можливість, що д-ра Плахотнюка насильно лікують невролептичними ліками в Дніпропетровському психіатричному шпиталі.

”Увічливо стилізовані листи-прохання про звільнення д-ра Плахотнюка просимо слати до:

СРСР, Українська РСР, м. Дніпропетровське, вул. Чічеріна 101, п/я ЯЄ-308, Спеціальний психіатричний шпиталь”.

Український зошит у хорватській Історії світової літератури

Stojan Subotin, "Ukrajinska književnost", POVIJEST SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI (Zagreb: "Mladost", 1975), 7, стор. 427-70.

Стоян Суботін, "Українська література", ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ (Загреб: "Младост", 1975), 7, стор. 427-70.

Україністика, до того ж літературознавча, за післявоєнних років не належала до популярних ділянок югославської славістики. Перед першою й поміж обома світовими війнами ситуація в Загребі й Любляні виглядала тут краше: низка хорватів (Й. Бадаліч, І. Есіх) та словінців (уже хоча б ради особистої дружби з окремими українцями-літераторами у Відні чи Празі) інформувала свою громаду про літературно-культурне життя українців. У перші десятиліття після 1945 року, не зважаючи на "слов'янофільський закрут" у тутешній культурній політиці (правда, українців за традицією уважали тут мало не "чорною вівцею" серед гурту "порядних братів-слов'ян"!), появилися лише переклади з І. Франка, М. Коцюбинського, Л. Українки (і то здебільша з російських перекладів!). І це, мабуть, усе. Не зважаючи на наявність бл. 40-тисячної української меншини (з бачванською руснацько-мовною гімназією в Руському Керестурі), не зважаючи на наявність переважно української греко-католицької Крижевецької дієцезії (з семінарією в Загребі й не таким уже малочисельним духовенством!), не зважаючи на давні "віденські" українсько-хорватські й словенські зв'язки і навіть на тісну співпрацю наших націоналістичних кіл з право-хорватськими — між війнами й під час другої війни (з фатально-трагічними наслідками цієї співпраці для жменьки нашої меншини в Боснії після 1944 року).

Тож винні в цій атрофії югославської україністики не виключно господарі країни: не лише "традиційне" сербсько-чорногорське русофільство чи практичний політичний "прагматизм" післявоєнної хорватської інтелігенції, яка після 1948 року перекладала навіть усяку сенсаційну політхалтуру ексагебістів, а якось не спробувала на зацікавлення літературою хоча б українського націонал-комунізму 1920-их років. А треба при цій нагоді визнати сербським журналістам, що вони вміли тоді ж у репортажах про Київ і Україну, друкованих у београдській *Політиці*, помітити багато того кричущо-правдивого з українських під-

советських відносин, коли такого "слона" так і не побачили були навіть найбільш "антисоветські" ліберальні західні кореспонденти в Москві (крізь вікна своїх редакційних бюр або щонайвище — серед шпальт *Правди й Ізвстій!*).

А традиції сербсько-українських зв'язків на культурному відтинку сягають бодай 14 в. Ще на початку 18 в. Е. Козачинський з групою киян прищеплював гімназістам у Сремських Карловцях літературні мудрощі київського барокко. З приселених тоді ж на Гетьманщину сербських і чорногорських родів вийшли і Л. Українка і меценатка НТШ Милорадовичка. А Драгоманів та київська Громада дбали в 1870-80-их роках, щоб у болгарсько-сербських визвольних війнах було реально представлене не лише царсько-реакційне російське слов'янофільство.

Цих декілька дегресійних вступних уваг доцільно сказати українському еміграційному читачеві, щоб виправити його штамповані уявлення про "сербів взагалі" (як і про "хорватів взагалі"!); виниклі на підставі досвіду й спогадів Д. Дорошенка про працю й труднощі нашої місії від 1919 року в Београді.

З приємністю беремо в руки цей короткий нарис історії нашої літератури, написаний для хорватської *Історії світової літератури* професором слов'янських літератур Београдського університету д-ром С. Суботіном, як приклад нового підходу до питань нашого літературного процесу в сербському літературознавстві. У славістичному світі С. Суботін відомий у першу чергу як автор низки праць про польських прозаїків 19 в. Не чужа йому й україністична тематика: у першу чергу виявлена в формі обговорення сербо-хорватистичних київських появ. Про його відвідини в Інституті літератури АН УРСР у Києві можна було свого часу прочитати репортажну статтю в *Літературній Україні*. Він знайомий і з сарсельським осередком НТШ, як і з журналом *Сучасність*. Тож, на відміну від україністів ЧССР, Польщі чи Болгарії, він у бібліографії до свого нарису не завагався подати й *Історію української літератури* Д. Чижевського та *Енциклопедію українознавства*, крім, самозрозуміло, київських загальних опрацювань післявоєнного часу.

На такі основні українські джерела й спирається його синтетичний нарис, в якому є й низка його власних спостережень (зокрема про нашу побутову й реалістичну драму). При давній добі він покликається на відповідні розділи в історії російської літератури — згідно з офіційною київською версією. Подібно аж до 16 в. відносить "формування укр. народної мови" (стор. 427), з чим український читач не погодиться. Його разитиме й передача у прізвищах і наголовках творів українського *г* як *г* (хоч чеське й словацьке тотожне *г* сербо-хорватщина, в якій знані лиш фонема *г* й *х*, — передає як *х*; отже з таким самим правом слід би передавати й українське *г* як *х*!).

Делікатно потрактовано історично-культурне тло з нашими "позвами" супроти сусідів-слов'ян. Не без впливу концепції

Чижевського, може, перенаголошено при періодизації ролі літературних напрямків нової доби (клясицизму, сантименталізму, романтизму, реалізму), які в політично-культурну нашу провінцію і так приходили спізнено, себто їх представники могли виступати одночасно. Поминувши вже й слушну увагу Ю. Шевельова (з приводу першого видання *Історії Д. Чижевського в Укр. літ. газеті*), що окремі індивідуальності могли й можуть переростати свою сучасну літературну течію чи моду. Подібним наслідком використання лише секундарних наших джерел є недооцінка в нарисі ролі В. Винниченка як письменника (щоб не було непорозумінь у моїх потенційних дискутувальників: ролі Винниченка як доброго письменника і невдалого політика я виразно розрізняю!), збутого за сьогоднішнім підсовєтським формулюванням всього фразою про "пропагатора декадентських ідей" (стор. 450). Винниченкове *Між двох сил* — це передвісник *Патетичної сонати* М. Куліша, а його проза впливала на Підмогильного, Косинку, Хвильового й ін. Іншим слідом, цим разом — біобібліографізму, плеканого інертно головне еміграційним літературознавством, є обширне (стор. 453-55) зреферовування появи в 1920-их роках різних літературних об'єднань, що тоді з практичних міркувань (змога щось надрукувати!) скоро появлялися й так само скоро зникали. Бо історією змін цих гучних тоді назв (навіть не напрямків!), ніде правди діти, дехто в нас ще й досі підмінює мало не історію нашої літератури тодішніх років.

З-поміж постатей нової нашої літератури автор влучно висунув на перше місце Шевченка, Франка й Л. Українку. Тоді як для літератури до першої війни прізвищ названо, як на такий нарис, аж надто багато, то такий їх добір для післяреволюційної доби куди влучніший. Що він поважився хоча б згадати прізвища Маланюка, Самчука, Клена-Бурггардта, Липи, як і колимські конштабори та ліквідацію письменників в УРСР у 1933-38 роках (не збуваючи тих нелюдських жахів "київською" фразою про "трагічне замовкнення" чи "помертя 1937 року"!), автори в Югославії треба захищати належно високо.

До нарису долано, крім портретів Шевченка, Франка, Л. Українки (скрізь з влучними цитатами-характеристиками), М. Куліша, Є. Плужника, І. Драча, ще й низку добре дібраних інших зняток-ілюстрацій до культурних і літературних процесів на Україні.

З полякою за цю інформативну службу поставиться до автора кожен наш читач. Є це напевно важливий крок на шляху сербсько-українського та хорватсько-українського взаємозрозуміння.

Олекса Горбач

Дальша частина праці М. Возняка в німецькому перекладі

Mychajlo Voznjak. GESCHICHTE DER UKRAINISCHEN LITERATUR. Band II. 16. bis 18. Jahrhundert. Zweiter Halbband. Übersetzt von Katharina Horbatsch. Wilhelm Schmitz Verlag in Giessen, 1975. 199-465 S. Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slawen. Herausgegeben von Hans-Bernd Harder und Hans Rothe. Band 4 2.

Михайло Возняк. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Т. 2. 16-18 століття. Друга частина. Переклад Катерини Горбач. В-во Вільгельма Шмітта в Гіссені, 1975. 199-465 стор. Серія "Цеглини до історії слов'янських літератур" за редакцією Ганс-Бернда Гардера і Ганса Роте. Т. 4, 2.

Слідом за першою частиною (півтомом) перекладу Катерини Горбач з *Історії української літератури* Михайла Возняка* появилася другий півтом.

Перший розділ книжки — це полемічна література. Література ця, багата числом і змістом, викликана Берестейською унією 1596 року. Та полемісти, як прихильники унії, так і православні, не мали впливу на своїх опонентів. Число книг і писань росло, повторювано ті самі аргументи, але без позитивних вислідів. Писання ставали чим раз більше тенденційні. Кожний намагався збентежити противника, осмішити, пред'являли фальшовані документи як доказ правди, а правдиві відкидали як фальшовані, вигадували різні дивовижні історії і т. п.

Може, саме тому ці писання звертають на себе увагу не лише дослідників церкви й історії України, але також літературознавців, бо полемічна література стала важливим вкладом в українську літературу.

Цей розділ складається з 13 підрозділів: полемічні писання перед унією, Степан Зизаній, *Апокрисис* Філалета, Клирик Острозький, Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький і його *Тренос*, Захарія Копистенський, Роля патріярха Теофана, Причини переходу Смотрицького на унію, Тріумф української православної церкви, Касіян Сакович, Участь київських учених у релігійній полеміці.

У другому розділі представлена київська схоластична школа. Вплив Київської академії на українське письменство, про західноєвропейську схоластику в українських школах, наука на послугах релігії, діалектика і реторика. Мета схоластичної освіти, її позитиви і негативи і т. д. Подано малі нариси про діяльність і життя поодиноких діячів науки

*Рецензія тієї самої авторки на переклад першої частини другого тому праці М. Возняка була надрукована цього року в березневому числі нашого журналу.
— Ред.

Київської академії: Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галяттовський, Антін Радивилівський.

Цікавий підрозділ про перехід київських письменників до Москви, які створили в Москві нову епоху в історії російської освіти. Вони ж працювали не лише в ділянці духовної літератури, але перекладали і творили на наказ царя чи патріярха різні книги для навчання, енциклопедичні довідники, географічні і космографічні книги, а також словники.

Першим прибув до Москви 1649 року Арсеній Сатановський, опісля Епіфаній Славинецький. З Білоруси, але з закінченою освітою в Київській академії прибув до Москви Симеон Полоцький. У нарисі його діяльності (дещо довшому) описано його творчість, світогляд, значення Полоцького для Росії, боротьбу двох світоглядів під проводом київських учених: грецький під проводом Славинецького і латинський під проводом Полоцького.

Досить цікаву роль при церковних суперечках у Москві відіграв Гаврило Домецький, якого опісля оскаржували в різних сресах. Для української літератури його твори, писані в Москві, є без значення, але писані перед тим українською мовою дуже цікаві.

У довгій черзі людей науки, які помандрували до Москви, були і Степан Яворський і Дмитро Тупталенко (світське ім'я Данило), син Сави Туптала, отамана київського полку, автор твору *Четьї-Мінеї*. Нарис про Туптала великий, з докладними датами, історією і характеристикою згаданого твору.

Дуже цікавий і для орієнтації корисний синхронізований перегляд релігійної полеміки, що займає 20 сторінок книжки: роки, латинські й уніятські, православні полемічні твори.

Книжка кінчається бібліографією. Пригадуємо, що М. Возняк свою книжку видав понад 50 років тому, і його бібліографія на наш час була б досить не повною. Завдяки копіткій праці проф. Олекси Горбача, який зладив для цієї книги бібліографію, вона доповнена і доведена до найновіших часів; мабуть, це найповніша бібліографія для української літератури, історії і культури описуваного періоду.

Переклад Катерини Горбач цієї частини книги, як і попередньої, читається легко, треба подивляти переклади старих українських текстів живою німецькою літературною мовою.

Дарія Сіак

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

ЧИКАГО

Сезон 1975 року почався в Українському Інституті Модерного Мистецтва в Чикаго 14 лютого відкриттям виставки відомого мистця мінімального мистецтва Петра Колісника з Канади. Виставка складалася з 18 експонатів: 13 картин і 5 скульптур. Закінчилася ця виставка 30 березня, здобувши прихильну рецензію в американському мистецькому журналі *The New Art Examiner*.

Другою з черги (від 11 квітня до 25 травня) була виставка канадського маляра Михайла Кучера. Мистецька творчість Кучера розвивалася в Лондоні, де він проживав довгі роки й розділяв свій творчий талант між малярством і музикою. На виставці Кучера експоновано 21 твір.

Улітку УІММ не влаштовує індивідуальних виставок, але є відкритий для оглядин постійної колекції творів таких відомих українських мистців, як Яків Гніздовський, Олександр Гуненко, Петро Колісник, Рональд Костинюк, Михайло Кучер, Михайло Урбан, Давид Саміла, Константин Мілонадіс та інші. Також улітку Інститут дає можливість студентам мистецтва показати зразки своєї творчості в професійному оточенні. І так у липні відбулася студентська виставка, в якій узяло участь вісім студентів різних мистецьких напрямків. Виставка мала назву "Ефемерон".

Відкриття осіннього сезону відбулося 19 вересня виставкою Ірми Осадци: 25 картин — олій і рисунків абстрактного вислову.

Останньою в 1975 році була індивідуальна виставка Михайла Мандзюка з Детройту (від 31 жовтня до 7 грудня). М. Мандзюк, один з відомих мистців Середнього Заходу Америки, експонував низку картин під назвою "Серія дренажної труби".

Упродовж різдвяного сезону відбулася в УІММ збірна виставка під назвою "Мистецькі твори під ялинку". Ця виставка була призначена для ширшої української громади, щоб дати їй нагоду придбати добрі мистецькі твори українських мистців у доступній ціні. Цього року ця виставка була особливо успішна, що вказує на збільшене зацікавлення нашої громади сучасним мистецтвом.

Крім мистецьких виставок, Інститут улаштував 12 квітня авторський вечір відомого поета Богдана Бойчука, а 17 травня доповідь Юрія Миськова "Кінематографічна інтерпретація поеми Богдана Бойчука *Діялог знизу* та інші вірші Нью-йоркської Групи".

Першою індивідуальною виставкою зимового сезону була виставка дереворитів Якова Гніздовського (20 лютого — 4 квітня).

Ця виставка входить у проект Інституту під назвою "Дереворит як популярне мистецтво в минулому й сьогодні". Для цього проекту іллінойська Комісія відзначення 200-ліття Америки призначила фінансову допомогу. У зв'язку з цим заплановано виклади-демонстрації та висвітлювання фільмів про дереворит.

Олександра Дяченко-Кочман

НЬЮ-ЙОРК

Від 28 лютого до 24 березня 1976 року в галерії А.І.Р. у мистецькому кварталі Нью-Йорку відбулася індивідуальна виставка акварель та мальованих гіпсових рельєфів Дарії Дорош. Про свої твори Дарія Дорош висловлюється ось так: "Я відчула потребу малювати краєвиди якнайпростіше, елімінуючи лінії горизонту й наблизившись щільніше до предмету. Це призвело до ще більшого упрощення, де лінії створені акварельною фарбою стали цікавіші, ніж намальований предмет. Тоді залишився колір і тонкі лінії фарби, які творять ще більш невловну образність. Я намалювала серію простірних краєвидів, у яких трибічна обвідка є складовою частиною самого образу. Таким чином, утворюється для глядача ілюзія, що він знаходиться десь усередині, на твердому ґрунті, і глядить у простір, який йому видається чи то водою, чи небом, чи світлом. У цьому просторі є сліди руху, але немає предметів, що залишили ці сліди".

Дарія Дорош народилася 1943 року в Буську в Західній Україні. Мистецькі студії закінчила в 1968 році в школі мистецтва та архітектури Купер Юніон у Нью-Йорку, де й постійно живе. Від 1972 року її твори виставлялися в 16 групових та індивідуальних виставках, у тім два рази в галерії Об'єднання Мистців Українців в Америці.

М. С.

ПАРИЖ

У паризькій галерії Рояль відбулася індивідуальна виставка картин відомого українського мистця Любослава Гуцалюка. Виставка тривала від 23 квітня до 11 травня ц. р. Експоновано 40 картин, що їх створив мистець упродовж 1975 року.

Це була 13-та виставка Л. Гуцалюка. Перша відбулася в Парижі 1956 року, а остання в Бостоні 1973. Між тим його твори експонувалися в Міляні, Нью-Йорку, Торонто, Манчестер та інших містах Європи й Америки.

Л. Гуцалюкові 53 роки, він закінчив мистецькі студії в Нью-Йорку, де й постійно перебуває.

Р. К

ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

ІГОРЯ КАЛИНЦЯ ПЕРЕВЕЗЛИ ДО ЛЬВОВА. ВАСИЛЯ СТУСА ОПЕРОВАНО

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 14 квітня 1976. Згідно з вістками, що надійшли з СРСР, у лютому ц. р. до в'язниці у Львові перевезли поета Ігоря Калинця, який відбуває кару шестирічного ув'язнення в Пермських таборах. Його заарештували в 1972 році під час масових репресій проти діячів української культури. Причина перевезення Калинця до Львова не відома, проте відомо, що органи КГБ періодично намагаються засобами терору і обіцянок примусити українських політичних в'язнів відмовитися від їхніх поглядів. Дружина Ігоря Калинця, поетка Ірина Стасів-Калинець ув'язнена в таборах Мордовії, засуджена на шість років. Як і її чоловіка, її чекає ще трирічне заслання. Їхня дочка Дзвінка виховується у їхніх батьків.

На початку цього року до лікарні в Ленінграді возили на операцію шлунку поета Василя Стуса, стан здоров'я якого був дуже загрозливий. Стус перебуває в Пермському таборі. Строк його п'ятирічного ув'язнення кінчається в 1977 році, опісля його чекає ще трирічне заслання. За останнього часу у таборах СРСР сильно загострився внутрішній режим. Це зокрема відчувають політичні в'язні. Норми праці збільшені, обмежено число дозволеного листування з рідними чи знайомими, а часто буває, що не доручають і листів, передбачених таборовим лімітом. Проте існує незмінно потреба слати в'язням листи, привітання і ін., бо зацікавлення зовнішнього світу їхньою долею змушує в'язничну владу зважати на них.

ЩОРАЗ БІЛЬШЕ ЗАГОСТРЮЄТЬСЯ АНТИУКРАЇНЬСКА ПОЛІТИКА В УРСР

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 21 квітня 1976. Найновіші вістки, що приходять з України, вказують на посилення шовіністичного курсу політики щодо будь-яких виявів української національної самобутності. Це вже не тільки питання пляново організованої русифікації, але пряме намагання здушити все, що має в собі елементи української національної традиції та характеру. Тих, хто такому насильству протиставиться, натавровують "буржуазними націоналістами", погрожують арештами, усувають з праці, позбавляють квартири.

Цьогорічні святкування шевченківських роковин у Києві відбулися в музею, при участі горстки людей, бо туди допустили тільки запрошених. "заповіту" не співали. Подібне становище було в Театрі опери і балету в Києві, де мав відбутися масовий концерт. Громадяни, що прибули на святкування, дізналися при вході до залі, що, мовляв, квитки розпродані. У той же час заля була напівпорожня.

Українським історикам, мистцям, письменникам забороняють працювати над тематикою козацької доби. Якінебудь натяки на грабівницьку політику царської Росії, на поламання Переяславської умови — забороняються.

Рівночасно московські агенти в Україні намагаються утворювати конфлікти між українцями та національними меншостями України. Цьому служить офіційне поширювання антисемітських настроїв серед українського населення. В час, коли щораз менше появляється творів української літератури чи взагалі друкованого слова українською мовою, на полицях книгарень України можна завжди знайти антисемітську макулятуру. При тому в таких публікаціях обвинувачується українських та єврейських діячів у спільних антирадянських діях. В одному з тих видань, що 1975 року появилось в Дніпропетровському тиражем 17 тисяч примірників п. н. *Тризуб і зірка Давида*, так і каже, що "у здійсненні антирадянських акцій ганебну роль відведено українському буржуазному націоналізмові та сіонізмові, що зараз усе частіше виступають об'єднаним фронтом". У книжці згадується українського поета Івана Сокульського та єврейського діяча Лавінського з Дніпропетровського. Сокульський — це один з авторів відомого самвидавного документу п. н. *Лист творчої молоді Дніпропетровського*, що був поширений також за кордоном. Сокульського й Лавінського в книжці пишеться: "Перший, затьмаривши голову обшарпанними закликами націоналістичних видань зразка рупівської *Самостійної України*, таємно фабрикує наклепницькі матеріали на радянський соціалістичний устрій і передає свою писанину за кордон. Другий — пристосуванець, отруєний сіоністськими пропагандистами, веде подвійне життя, готуючись потрапити до землі обітваної".

Подібно як в Україні, цькування і терор ведуться також в інших неросійських республіках, зокрема в Прибалтиці та на Закавказзі. Утворюється переконання, що Москва затривожена ростом питомої ваги неросійських народів та їх опором, і тому рішилася на посилення наступу. Є також погляд, що такий курс політики пов'язаний з намаганнями серед сателітських комуністичних партій та серед комуністів Заходу усамостійнитися від контролю Москви.

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В ОБОРОНУ РІДНОЇ ЦЕРКВИ

Українська інформаційна служба "Смолоскип" повідомила 22 квітня 1976 року, що 13 серпня 1975 року комуністична влада знищила в Житомирі українську православну церкву св. Богоявлення при вулиці Карла Маркса 66. "Смолоскип" поінформував також, що в оборону тієї церкви виступила ще 21 липня 1974 року група старших жінок-мешканок Житомира. Вони вислали до місцевих органів партії прохання не допустити до позбавлення вірних їхнього дому молитви. Це прохання не було

однак задоволене. У своєму проханні згадані жінки м. ін. писали:

"Ми — матері загинутих синів і дочок та жінки загинутих чоловіків: я, Голикова Є. М., у часі Вітчизняної війни втратила трьох синів: найстарший — полковник, середущий — майор, наймолодший — солдат; я старушка в похилому віці, мені вже 94 роки;

Попкова А.С., 92 роки, в часі Вітчизняної війни втратила чоловіка й дочку;

Полева А. М. 86 років, втратила єдиного сина;

Рибальська Н., 73 роки;

Пасеко Д., 88 років;

Шеголова А., 83 роки;

Климчук М., 73 роки;

Синюк М., 84 роки;

Ткачук Т., 88 років;

Воронова, 82 роки, і багато інших (не всіх спишеш).

У нашому мікрорайоні м. Житомира особливо багато старушок. Цей мікрорайон близько Богоявленської церкви, яка є для нас, старушок, єдиною потіхою після втрати синів, дорогих незабутніх для нас дітей.

І ось ту церкву нам закрили 26 листопада 1973 року уповноважені в справах православних церков і місцева влада — облвиконком і міськрада. І хочуть її знищити. Це рівнозначне з вирванням нашого наболілого, скорботного, вимушеного від втрати наших дорогих дітей серця.

Тепер вам відомо, в якому ми віці і як ми можемо користуватися транспортом, коли ми не в силі ходити до другої церкви, яка знаходиться на другому кінці міста. Це для нас далеко, ми фізично не в стані користуватися будь-яким транспортом. Наш транспорт — палиця, милиця, а для деяких старушок — коляска. Тому ми просимо вашої допомоги, оборони й заступництва. Після погиблих ми вважаємо вас нашими єдиними захисниками й помічниками в нашому безрадному горі. Ми глибоко старі — беззахисні, безпомічні, нужденні старушки. Пожалійте нас, як своїх матерів. Поверніть нам наш храм для богослужіння".

КОНФЕРЕНЦІЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

У лютому 1976 року в Колумбійському університеті в Нью-Йорку відбулася дводенна конференція на тему: "Зміни населення в СРСР і національне питання". Провадив конференцією проф. Едвард Алворт, директор семінару про національні проблеми в СРСР в Колумбійському університеті. Він же був і організатором цієї конференції.

З доповідями виступав ряд науковців, між ними двоє українців: проф. Роман Шпорлюк і д-р Анна Процик. А. Процик з Колумбій-

ського університету відчитала доповідь про переміщення населення в СРСР як тему самвидавної літератури. Вона навела декілька прикладів, де центральною темою неросійського самвидаву є власне зміни населення. Це найбільш поширено в самвидаві кримських татар і надвожжанських німців. А. Процик вказала на самвидав України й балтійських народів, де автори користуються цифрами з перепису населення, щоб з'ясувати механіку русифікації.

Роман Шпорлюк, професор Мічигенського університету, звернув особливу увагу на пресу в західній Україні і західній Білорусі та підкреслив, що місцева преса західних областей Білоруси була сильно русифікована відразу після війни; тепер обласні газети в Берестейській і Гроднівській областях виходять тільки по-російськи (вже від січня 1963 року), а також низка районних газет уже від кінця війни виходить по-російськи. (В таких районах Білоруси нема взагалі білоруських газет). Крім того, від 1963 року республіканська газета для села і спортивна газета виходять тільки по-російськи в Білорусі, але на Україні по-українськи. Доповідач підкреслив, що в Україні й Білорусі дуже великими тиражами поширюються російські газети цього типу з Москви. Усування білоруської мови з преси БРСР почалося зразу після війни і не було припинене навіть під час "десталінізації" 1950 років, коли на Україні настали певні полегшення для українського слова. Подібну політику також проводили в місцевій пресі Мінська й Києва: у першому вечірній газета російською мовою мала 1974 року тираж 238 000 примірників, а білоруською 1 500. В Києві вечірній газета виходить по-українському, однак в Одесі, Донецьку і Дніпропетровському по-російськи. Обласну газету в Мінську створено лише 1950 року, а в Києві вже 1943.

На думку доповідача, відмінність у пресовій політиці (а правдоподібно і в шкільній) в західній Україні і західній Білорусі слід пояснити тим, що західні українські області мали розвинену пресу українською мовою до приходу більшовиків, і при широкому опорі, з яким прийнято там прихід радянської влади, було політично не вигідно ліквідувати українську пресу. Тому що білоруси мали мало газет та шкіл під Польщею і що їх опір був слабкий, їм не вважали потрібним давати хоч би стільки, що українцям.

У другій частині доповіді Р. Шпорлюк аналізував дані переписів населення 1959 і 1970 років, особливо звертаючи увагу на відсотки українців і білорусів серед міського населення західньої України й західньої Білоруси, при чому підкреслив, що відсоток міських українців, які заявили, що російська мова є їх рідною мовою, відносно зменшився, а відсоток білорусів з рідною російською мовою сильно зріс між 1959 і 1970 роками. Подібне сталося в Києві. Доповідач вважає, що ці різниці в деякій мірі слід пояснити тим, що в містах України українська мова має відносно сильнішу позицію, ніж білоруська мова в БРСР, і що пресія русифікації в Білорусі є сильно відчутна вже і на селі. На думку Романа

Шпорлюка, не "модернізація" чи урбанізація сама собою починається до русифікації неросійських народів, але русифікація залежить від політики, доступності шкіл, преси і т. д.

У дискусії виступив офіційний коментатор, проф. Глазговського університету Алек Ноув, який згодився з головними тезами доповіді й поділився із слухачами своїми враженнями з недавньої подорожі по Україні й Білорусі: наприклад, у західнобілоруському колгоспі, який він відвідав, говорили по-російськи, а у східноукраїнському колгоспі всі вживали української мови. На його думку, завдяки таким заходам, як переведення преси на російську мову, протягом кількох десятиріч російська мова ввійшла в побут білоруського села.

Р. К.

СИНА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА ВДРУГЕ ЗАСУДИЛИ НА 5 РОКІВ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 27 квітня 1976. З України надійшла вістка, що Євгена Антоненка-Давидовича, 23-річного сина відомого письменника Бориса Антоненка-Давидовича, засудили ще раз на 5 років ув'язнення за "образу таборових властей". Свій попередній 5-річний присуд — за спрепароване кагебістами "хуліганство" — Євген відбував у таборі біля Києва, а нещодавно перевезли його до Ворошиловграду. Справа Євгена Давидовича — це жахливий приклад стосованої брежневським режимом старої сталінської практики колективної відповідальності в родині. Його судили для того, щоб тероризувати його батьків. Слід пам'ятати, що коли вперше засудили Євгена, йому було заледве 18 років.

Батько Євгена, Борис Антоненко-Давидович, був ув'язнений у концентраційних таборах СРСР у 1934-1956 роках. Реабілітований в часі короткотривалої десталінізації, швидко став знову об'єктом постійних атак з боку "органів". Зокрема важким став цей тиск після відомих арештів у січні 1972 року. Коли в липні 1972 року Борис Антоненко-Давидович хотів дати відповідь на наклепи М. Холодного проти нього в *Літературній Україні* за 7 липня 1972, редакція прийняла листа Бориса Антоненка-Давидовича, але ані його не опублікувала, ані не дала на нього відповіді приватно. Натомість його закликали на "нараду", на якій недвозначно заявили, що "вони" готові надрукувати його повісті, які затримано вже раніше у видавництві, під умовою, що він приєднається до М. Холодного, виступить публічно і осудить заарештованих діячів культури. При тому також натякнули на сина. Коли ж Борис Антоненко-Давидович відмовився від поставленої йому пропозиції, тиск продовжувався іншими шляхами. Варто згадати, що 13 липня 1972 року *Літературна Україна* надрукувала грубий пашквіль Миколи Подоляна, "лауреата Республіканської премії ім. Я. Галана", п. н. "В ролі жебрака", в якому автор накинувся не тільки на батька, але й на сина. Коли батькові закидали "жебрання посилок з-за кордону", то

одночасно не забули згадати про те, що "читаючи зізнання Євгена Антоненка-Давидовича слідчому, ще і ще раз дивуєшся, якими методами Борис Дмитрович, вважаючи себе людинознавцем, виховував власне дитя. В його "педагогічній системі" переплелися звичай бурси і богеми. З цієї справи дізнаємося, що в Євгеновій присутності включалися саме ті закордонні радіостанції, які найбільше і найлютіше оббріхують все радянське, паплюжать героїчну працю нашого народу, не шкодують рожевих фарб для розписування капіталістичного "раю". Отже, юнак повсякденно отруювався патяканиною націоналістичних "оракулів", на яку настроював приймач глава сім'ї, і, зрештою, став таким, яким побачили його на лаві підсудних".

З того, що пише Подолян, ясно, чому переслідують сина Антоненка-Давидовича. Ясно також, чому, щоб закрити правду, синові пришили хуліганство. При цьому це діялося в той час, коли в Україні було відомо, що хуліганськими вчинками "вславились" діти деяких партійних вельмож, включно з сином першого секретаря ЦК КПУ України.

ЗВЕРНЕННЯ МАТЕРІ О. СЕРГІЄНКА ДО ПУБЛІЧНОЇ ОПІНІЇ СВІТУ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 28 квітня 1976. На Заході опинився поширюваний у самвидаві СРСР новий лист-звернення матері Олександра Сергієнка, Оксани Мешко до публічної опінії світу з 5 січня ц. р., який подаємо повністю:

"Мій син Олександр Сергієнко, народжений 1932 року і засуджений закритим судом у Києві на 7 років суворого режиму і 3 роки заслання в період чергової кампанії політичних арештів на Україні і переслідувань творчої інтелігенції та працівників культури. Етапом засланий до Пермського табору ч. 36, вже через рік, нібито за порушення внутрішнього таборового розпорядження, кинутий на загибель у Владімірську тюрму на три роки.

Сергієнко вже кілька років страждає від невиліковної форми туберкульозу: в нього обостороння туберкульоза легенів. Нелюдські умовини, в яких його держать в тюрмі — справжня загроза для його життя, він їх не видержить. Адміністрація тюрми, нехтуючи приписами про утримання туберкульозних в'язнів, ще й загострує способи покарання важкохворого в'язня:

1. За написання місцевому прокуророві Образцову скарги-протесту в оборону побитого наглядачами в'язня покарали Сергієнка тритижневим карцером.

2. За те, що, домагаючись статусу політичного в'язня, він відмовився від примусових робіт у камерних умовинах, де немає елементарних норм промислової санітарії, його перевели на утримання в суворому режимі на шість місяців, тобто на голодовий режим — 19.5 коп. на день.

Тепер його довели до крайнього фізичного виснаження загострення туберкульозу. Його морять голодом, дають йому уколи втивазиту, які при поганому харчуванні не лікують, але шкодять. Усе є спрямоване на те, щоб убити людину, яка не вчинила жадного анти-конституційного злочину і зла суспільству.

Своєю професійною та суспільно-театральною діяльністю на полі рідної культури Сергієнко сіяв розумне, добре і вічне. Не дайте загинути людині-громадянинові!

5 січня 1976

Мати: *Мешико-Сергієнко*

П.С. Начальник тюрми Зав'ялкін.

НАГОРОДА ІМЕНІ ІВАННИ ЛАВРУК З СТАЖИЦЬКИХ

Ця нагорода призначена для осіб, що мають заслуги у справі польсько-українського зближення. Ідея такого зближення присвічувала покійній Іванні Лаврук в її житті.

До жюрі нагороди входять такі особи: Богдан Будурович, професор Відділу слов'янських мов і літератур Торонтського університету; Єжи Гедройц, редактор журналу *Культура* (Париж); Бенедикт Гайденкорн, редактор *Зейонзковца* в Торонго; Іван Кошелівець, редактор *Сучасности* (Мюнхен); Богдан Лаврук, професор Відділу математики в Університеті Мек Гіл у Монтреалі.

У випадку, коли жюрі висуне одного кандидата, нагорода дорівнює 1 000 канадських доларів; при двох чи трьох кандидатах — по 500 доларів. Вручення нагороди відбудеться в травні ц. р. через Фундацію Адама Міцкевіча в Торонто. Передбачено, що в дальшому Нагорода ім. Іванні Лаврук буде видаватися що три роки. Уфундував її на вшанування пам'яті своєї матері у третю річницю її смерті д-р Богдан Лаврук.

У всіх питаннях цієї нагороди можна звертатися на його адресу:
3425 Stanley Street, apt. 405,
Montreal Que 43A 152,
Canada

УКРАЇНЬСЬКА РАДІОПРОГРАМА В ДЕТРОЙТІ

Розмова з музичним керівником програми Василем Витвицьким. Інтерв'ю від Роман Савицький, пресовий референт Української музичної фундації.

Між масовими засобами комунікації 20 віку радіо посідає одне з перших місць. Вислідом електронічних вдосконалень, головне у техніці звукозапису, великого поширення зазнали радіопересилання класичної

музики. Та разом із репертуаром платівок дуже зросли самі критерії музичних вартостей і вимоги до керівників радіо. Від керівника програми чекають всесторонньої обізнаности із музичною культурою різних періодів; він повинен дбати, щоб у пересиланнях були заступлені різні стилі, іноді протилежні погляди. Такий демократичний підхід вимагає від керівника постійних шукань. Як додати до цього писання коментарів за точно обмеженим часом і чимало іншої підготовчої праці, тоді, мабуть, зрозуміємо, чому такі осередки, як Нью-Йорк чи Торонто, не зуміли досі організувати постійної програми з доброю українською музикою.

Щасливим винятком є Детройт, який має таку радіопрограму завдяки праці музиколога й композитора Василя Витвицького. Основна риса цього фахівця — всебічність, тобто постійно живе зацікавлення українською музикою всіх періодів, як народною, так композиторською.

Пане Докторе, коли і як почалися Ваші пересилання?

Ще поки почну говорити про наші пересилання, хочу згадати їхню, сказати б, передісторію. Вона в тому, що музичне радіомовлення цікавило мене здавна, і я за двома наворотами працював на цьому полі професійно. Перший раз на початку радянської влади у Львові (1939-40), другий раз під час німецької окупації. Тому щойно склалися сприятливі умови тут, у Детройті, я взявся за підготову перших пересилань.

Коли це було і які сприятливі умови маєте на увазі?

Перше пересилання відбулося 17 квітня 1973 року, тобто три роки тому. Корисними були дві обставини. Передусім знайшлася людина, зацікавлена українським радіомовленням, до того людина, яка хотіла і вміла виконувати такі різнірідні функції, як виголошування тексту і одночасне награвання цього ж тексту й музики на магнетних стрічках. Це Василь Колодчин. Одночасно керівниця програми *Душа України* пані Ореста Каралаш (уродженка Канади) виявила зрозуміння і бажання увести в свою програму концерти, присвячені виключно українській музиці. До речі, відбуваються вони на радіостанції WMZK - FM, на хвилі 98 у Детройті.

Щотижневі програми протягом трьох років — це чимала кількість концертів. Чи в їх плянуванні й підготові були у Вас певні тематичні спрямування?

Були. У першому році ми передали великий цикл монографічних пересилань під загальною назвою "Силуети українських композиторів". У кожній програмі були короткі біографічні дані про композитора, загальні зауваження про його творчість і, що основне, його твори. Ясна річ, що при складанні цих програм ми були залежні від наявности грамофонних платівок. Проте, використовуючи платівки, виготовлені в

Україні й на еміграції, ми мали можливість влаштувати окремі пересилання наступних композиторів: Дмитро Бортнянський, Семен Гулак-Артемівський, Микола Лисенко, Михайло Колачевський, Кирило Стеценко, Микола Леонтович, Яків Степовий, Остап Нижанківський, Філярет Колесса, Станіслав Людкевич, Віктор Косенко, Борис Лятошинський, Василь Барвінський, Левко Ревуцький, Нестор Нижанківський, Антін Рудницький, Микола Фоменко, Костянтин Данькевич, Микола Колесса, Андрій Штогаренко, Анатоль Кос-Анатольський, Григорій Китастий, Георгій Майборода, Платон Майборода. Це ті пересилання, що досі відбулися. У підготові маємо ще кілька таких монографічних пересилань.

Які інші теми заторкують Ваші пересилання?

Наша тематика доволі різноманітна і заторкує історію, літературу і навіть — географію. Ми окремо відзначили 150-ліття з дня смерті Дмитра Бортнянського. У березні щорічно передаємо музику, написану на слова Тараса Шевченка або йому присвячену. Подібні можливості дають композиції на тексти Івана Франка і Лесі Українки. Кажучи про "географію", маю на увазі концерти, зв'язані з окремими музичними осередками, наприклад, музичний портрет Одеси чи Харкова або такі, як "Гуцульщина в музиці". Чисто музичні аспекти виявляються в пересиланнях, присвячених різним ділянкам української музики: музика фортепіанова, скрипкова, камерна, оркестрова, хорова, оперна, балетна, а з царини народної музики: веснянки, колядки, троїсті музики тощо. Виходимо, шоправда, обережно й на терен музичних форм (рапсодія, вальс, фінал у сонатному циклі). Кілька спеціальних пересилань було на тему "Гумор в українській музиці". Цим пересиланням присвячую особливу увагу, бо, на мою думку, у нас надмірно проявляється тенденція до "плачу в музиці".

Чи Ваші програми пересилаються виключно з магнетних стрічок, чи бувають і "живі" концерти? Як взагалі стоїть справа з виконавцями?

Усі наші концерти відбуваються виключно з стрічок. Для інших немає устаткування. Про виконавців хочу згадати, що їм ми віддаємо належне. Влаштуємо програми, в яких саме вони є в центрі уваги. Тоді даємо коротку інформацію про них і стараємося показати їхні виконавчі особливості. Це концерти, що їх виконують окремі ансамблі, наприклад, Капеля бандуристів ім. Тараса Шевченка, київський хор ДУМКА, Візантійський хор, Хор ім. Верьовки. Окремий цикл таких солістів, як Іра Маланюк, Галина Андреадіс, Ія Мацюк, Євгенія Мірошниченко, Борис Гмиря, Дмитро Гнатюк, Мирослав Старицький, Йосип Гошуляк, Роман Савицький, Степан Старик, Олег Криса та ін.

Чи бувають випадки, коли Ви виходите поза межі української музики в стилістично розумінні?

Такі програми бувають. Одна з них була на тему постаті гетьмана Івана Мазепи у творчості Франца Ліста, під час якої ми передали фортепіяновий етюд *Мазепа* у виконанні Романа Рудницького, як і частину симфонічної поеми Ліста *Мазепа*. Інше пересилання було на тему польсько-українських музичних взаємин. Ми мали змогу переслати твори польських композиторів у виконанні українських солістів (Ольги Пархоменко, І. Козловського, П. Білинника), як і частину симфонічної поеми *Гражина* Бориса Лятошинського.

Було б цікаво знати, який розмір Ваших пересилань, тобто як довго вони тривають? Від цього ж багато залежить.

Раніше бувало по-різному. Ми виповнювали 30 хвилин, 45, а навіть цілу годину, проте останнім часом півгодини — це правило. Щодо пори наших пересилань, то вони відбуваються не в дуже пригожний час, бо в самий полудень, між 12 і 13 год. Проте, навіть дехто з працюючих ухитряється так, що слухає наших пересилань під час обідньої перерви. Варто згадати, що потужність цієї радіостанції досить велика, і наші пересилання приймаються чисто й незаглушено в радіусі понад 50 миль навкруги Детройту, сягаючи, ясна річ, глибоко в канадське Онтаріо.

Цікаво, який відгомін викликають Ваші пересилання. Чи доходять вони й до слухачів неукраїнців?

Усі коментарі до виконуваних творів виголошуються виключно по-українськи. Нашим іншомовним слухачам даємо перед програмою досить докладне пояснення англійською мовою. Реакція на наші програми була й є досить жива. Найбільше голосів, які доходять до нас писемно чи усно, виявляють одне: "Ми не знали, що українська музика така багата й різноманітна". Для численних слухачів наша музика, особливо оркестрова, — просто відкриття.

Дякую, Пане Докторе, і від імени читачів Сучасности щиро бажаю Вам дальших успіхів у цьому корисному ділі.

3 життя українців у світі

■ Секретаріат Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ), в порозумінні з представниками українських церков, проголосив 1976 рік Роком оборони віри і церкви в Україні. У зв'язку з цим, Комісія прав людини СКВУ робить заходи, щоб поінформувати та змобілізувати українську й неукраїнську громадськість, а також церковні, політичні й урядові кола західного світу, для оборони переслідуваної релігії та віруючих в Україні.

Комісія прав людини СКВУ видала низку матеріалів, які розповсюджуються між українськими та неукраїнськими церквами, організаціями й видавництвами, а саме: 1. брошуру про переслідування релігії в Україні з портретами релігійних політв'язнів; 2. прохання до Курта Вальдгайма, Генерального секретаря ООН; 3. поштові картки й брошури із зверненнями до Папи Павла VI, Вселенського Патріарха Дмитрія I, Світової Ради Церков та ООН; 4. обширну публікацію присвячену проблематиці церков і релігійного життя в СРСР.

■ 25 січня 1976 року в світлиці Українського Суспільно-Культурного Товариства у Варшаві влаштовано вечір пам'яті Єжи Єнджеєвіча — перекладача й популяризатора української літератури серед польського населення. Присутні були його дружина, дочка з чоловіком та численні прихильники літературної спадщини автора *Українських ночей або родоводу генія* (біографічна повість про Шевченка). Про літературну діяльність Є. Єнджеєвіча розповів А. Середницький і познайомив присутніх з кільканадцятьма листами, надісланими авторові з відусіль з приводу видання його твору *Українські ночі*. Були відчитані листи від шевченкознавця Є. Кирилюка, львівського письменника Р. Іваничука та інших.

Про свої зв'язки та зустрічі з Є. Єнджеєвічем розповів Ф. Неуважний, який назвав також останні його переклади, м. ін. першу частину *Енеїди* І. Котляревського, та зачитав кілька віршів сучасних українських поетів Л. Костенко й І. Драча в перекладі Є. Єнджеєвіча.

■ До виконавчої ради Національної ради жінок Америки ввійшла перший раз в історії українка — Камілія Гук-Смородська, референтка зв'язків Союзу Українок Америки. Національна рада жінок Америки постала 1888 року як неполітична організація. В її склад входять 26 жіночих організацій, між ними Союз Українок Америки. Організація представляє около мільйон американських жінок різних національностей і віровизнань та є інформаційним центром і форумом для членів-організацій і індивідуальних членів. Національна рада жінок

Америку є членом Міжнародної ради жінок, до якої входять 67 організацій різних країн світу.

При кінці березня 1976 року прибули до США на двотижневий відвідини Леонид Плющ з дружиною і дітьми. Плющі приїхали до США на запрошення Комітету оборони радянських політичних в'язнів і Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ), щоб розповісти про боротьбу за національні, громадські й соціальні права в Україні й у цілому СРСР. У Нью-Йорку Плющ виступав на пресовій конференції, влаштованій заходами Міжнародної Амнесії. 26 березня відбулися сходи з представниками американських психіатричних товариств, щоб змобілізувати їх для оборонних дій. 27 березня Плющ і його дружина Татьяна виступали на масовій маніфестації в оборону політичних в'язнів у СРСР. Там же виступали: сенатор Генрі Джексон, член американського Конгресу Едвард Кач, голова Демократично-соціалістичного об'єднання в США письменник Майкел Гаррінгтон, російський демократичний діяч Павел Літвінов і колишній литовський політичний в'язень Сімас Кудірка. 28 березня Плющ виступав перед зборами, які влаштувало Товариство етичної культури, ПЕН-клуб і Міжнародна Амнесія, в справі психіатричного переслідування в СРСР. 30 березня Леонид Плющ свідчив перед комісією американського Конгресу про порушення людських і національних прав у СРСР. 3 квітня він виступив з промовою перед зібранням американських лівих організацій. Після закінчення своїх виступів у США родина Плющів виїхала до Канади на однотижневі відвідини, а звідти до Парижу.

У січні 1976 вийшла з друку книжка художника С. Гапака *Образотворче мистецтво українців Чехо-Словаччини* (Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво, Відділ української літератури). Книжка охоплює період 1918-1945 років і висвітлює мистецький доробок українців Закарпаття й Пряшівщини і творчість українських та інших художників тих земель.

Орган Культурного Союзу Українських Трудящих Чехо-Словаччини *Дружно вперед*, що виходить у Пряшеві українською мовою, з'ясував заслуги недавнього померлого письменника Федора Лазорика для збереження пам'яток народної культури східно-словацьких українців. Журнал пише, м. ін.: "Щодо культури західних українців і, зокрема, українців Закарпаття та Східної Словаччини, Лазорик поділяв погляди Франка, Драгоманова та Гнатюка. Як і ці українські діячі, він висував потребу зібрати народну культуру українського району Східної Словаччини й показати її широкому світові..."

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ЗА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОРОЗУМІННЯ

Шановні Панове!

Щойно декілька днів тому я познайомився із статтею Львів'янина з Польщі, яку із *Сучасности* (січень 1976) передрукував *Дзєннік Польскі* (21 лютого 1976). Я хотів би долучити до порушеної в ній темі свій погляд на справу.

Фіктивна проблема.

Я також львів'янин і також дуже цікавлюся від десятків років проблемою взаємовідносин наших народів. Маю постійно зв'язок з тутешніми українськими суспільними й політичними діячами, читаю й розмовляю по-українському. Тож гадаю, що це дає мені деяку легітиміацію, щоб узяти голос у цій справі.

Між польським і українським народами панує на еміграції жива ворожість, але її напруга не однакова по обидвох боках. У поляків можна б це окреслити радше як загальну нехіть, що проявляється інтенсивніше тільки в одиниць, вражених особисто якоюсь кривдою з боку українців, або свідків кривд заподіяних полякам. В основному, одначе, серед польської еміграційної суспільности панує байдужість і брак зацікавлення Україною — нашим безпосереднім східним сусідом. Зате відношення української еміграційної суспільности до Польщі і поляків можна б окреслити без перебільшення, як загальну ненависть, а винятки тут радше нечисленні.

Таке негативне емоційне наставлення українців до поляків має, на мою думку, головну основу не стільки у взаємних обвинуваченнях з минулого, скільки в переконанні, що поляки є тепер і будуть у майбутньому ворогами України, бо хочуть відібрати їй землі, відлучені від Польщі у висліді другої світової війни. Це загальне переконання про агресивний ревізіонізм поляків — не таке безпідставне. Польська еміграція нараховує неспівмірно великий відсоток людей, що походять саме із східних земель передвоєнної Польщі, бо поворот на рідні землі був для них закритий. Вони глибоко прив'язані чуттєво до тієї землі, а туга каже їм бажати й вірити, що повернуться до своєї вужчої батьківщини, а разом з нею до Польщі. Що ж, значна більшість людей кермується в політичному мисленні почуттям, а не розумом. Я розумію й поділяю почування тих моїх земляків. Я родом також з сьогоднішньої Західної України і її автохтон з діда-прадіда. Я боровся за неї з

українцями в листопаді 1918 року в обороні Львова й пізніше аж до липня 1919 завжди в першій лінії. Я пов'язаний з тією моєю рідною землею почуттям не менше сильним, ніж ті українці, які також проливали за неї кров. Проте, моє довге життя й політична робота навчили мене думати в політиці раціональними, а не емоційними категоріями.

І не лише індивідуальні голоси польських емігрантів зі сходу вимагають повернення цих теренів до Польщі, не лише ухвали їхніх регіональних союзів, але також офіційні заяви провідних еміграційних політичних чинників протестують проти відірвання східних земель Речі Посполитої і вимагають їх повернення.

Це ж і є причина, що українська суспільність на еміграції вважає основою політики поляків, які перебувають у вільному світі, повернення земель сьогоднішньої Західної України до Польщі, а тим самим вважає поляків небезпечними ворогами. (Українці) не звертають уваги на ті заяви польських публіцистів, які застерігають проти таких уявних тенденцій польської політики, бо ж ті голоси не мають печатки офіційності.

Це використовує радянська диверсія, якій залежить на підтримці взаємної ворожнечі поміж двома поневоленими Росією народами, і підсилює ненависть українців до поляків чи то інфільтрованою шептаною пропагандою, чи цілком відкрито, як ось статті проф. А. Білинського в газеті *Українське життя**, в якій він інсинував полякам охоту завоювати Україну аж до Дніпра.

Однак в дійсності вся ця проблема уявного польського ревізіонізму й небезпеки з польського боку для цілості української території спирається на фікції та насправді зовсім не існує. Польща є і завжди буде якнайбільш зацікавлена в тому, щоб загально визнаний принцип самовизначення народів був стосований фактично, бо на цьому головно етнічному принципі вона могла б боронити свої західні кордони від можливих зазіхань з боку Німеччини. Тож трудно було б їй обстоювати етнографічний принцип на заході, а на сході не визнавати його, а то й ламати. Але цей аргумент не може бути для українців достатньою гарантією безпеки з боку Польщі, бо ж знають вони добре з досвіду, як гарні принципи нівечаться на практиці в міжнародних взаєминах. Передусім однак незвичайно важко було б уявити собі, щоб у майбутньому заіснувала така політична ситуація, в якій Польща мала б можливість загорнути й прилучити втрачені східні землі. Але й цього не можна виключити, бо трапляються ситуації, які годі передбачити, як ми переконалися хоч би в цьому столітті. Зате вважаю цілком виключеним, щоб Польща захотіла колись у майбутньому, коли здобуде свободу, ставити вимогу повернення їй цих територій.

* Автор має на увазі, очевидно, українську чикагську газету *Наше життя* (прим. перекл.).

Тепер Польща має щонайкорисніші кордони в її геополітичному положенні. Є державою національно суцільною, а національні меншини такі нечисленні, що не грозить їй жодна іредента. З заходу і сходу має набагато міцніших від себе сусідів, тож її найвищою державною рацією буде втримати незалежність у сучасних кордонах на якнайдалі передбачену майбутність. Не матиме жодного інтересу поширювати ці кордони й анексувати будь-які сусідні території. А вже годі й подумати, щоб Польща будь-коли хотіла посягати по території, заселені українцями, на яких польське населення рахується тепер біля двох відсотків і то суспільно слабого елементу. Уже перед війною національні відносини на сході Польщі стали нерозв'язною проблемою. У сучасних умовах розсудливій людині ніяк уявити собі, яким способом могла б Польща накинути цим територіям свою адміністрацію та виконувати її мирно й тривало. Коли Іспанія не може впоратися з декілька сот тисячами басків, а Англія не може втримати Алстеру, де має вирішну етнічну більшість, то як може хтось тверезий думати, що Польща втримає край, населений 6-7 мільйонами українців, коли за Збручем і Случем живе ще понад 20 мільйонів таких же українців. Тож можна бути цілковито впевненим, що жоден уряд майбутньої вільної Польщі, хоч і який він був би — народній чи соціалістичний, демократичний чи диктаторський — не матиме ні на хвилину бажання прилучувати українські етнографічні території.

Чи ж політичні провідники польської еміграції не усвідомлюють собі всього вищесказаного? Очевидно, бачать це дуже добре, незалежно від того, до якої групи чи партії належать.

Якщо не висловлюються про це відкрито, то з уваги на всякі міркування, як ось: важко їм відступати від раніше голошених гасел, брак зацікавлення Україною, побоювання розчарувати й настроїти проти себе людей, які походять із східних земель тощо.

Одначе здається мені, що українці, зустрічаючися з проявами ревізіонізму з польського боку, не повинні ні тривожитися, ні хвилюватися, але радше поблажливо всміхнутися.

Вітольд Борисевич

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У квітневому випуску нашого журналу в рецензії Зеновія Л. Фещака, на стор. 99, через технічну помилку репродуковано картину Юрія Соловія "Із серії 1000 голів (1974)" верхом униз. Просимо вибачення в мистця й читачів.

Редакція

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Богдан Рубчак*: Дві поезії.
- 5 *Марта Тарнавська*: Євгенія Ярошинська: життя і творчість (I).
- 25 *Олекса Коротюков*: Навколо Івана Світличного.
- 33 *Юрій Стефаник*: Дещо про життя і "зорепадну" творчість Миколи Понеділка.
- 38 *Анна-Галя Горбач*: Традиційна грудка землі на могилу письменника.
- 42 П'ятдесят років тому. Монтаж *Івана Кошелівця*.
- 49 *Ката Полліт*: Композиції в чорному і білому. У перекладі *Богдана Бойчука*.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 54 *Михайло Сосновський*: Нарис історії української політичної думки (II).

СПОГАДИ

- 70 *Марк Перах*: Зустрічі у Сибіру.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 88 *І. В.*: Рашомон-ефект, або Трагедія запрограмованої людини.
- 95 *Анатоль Камінський*: За багатовимірність і всесторонність у політичному концептуванні.
- 101 *Р. К.*: Солженіцин у британській телевізії.
- 103 *Адріян Каратницький*: Міжнародна хроніка.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 106 *Олекса Горбач*: Український зошит у хорватській *Історії світової літератури*.
- 109 *Дарія Сіяк*: Дальша частина праці М. Возняка в німецькому перекладі.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 111 Чикаго — Нью-Йорк — Париж.

113 ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

123 З життя українців у світі

125 З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto, Ont. M6P 2N5

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1976 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.60	6.—фун.
Аргентина	5.—	50.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	5.—	50.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для вплат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*

Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ІВАН ДМИТРИК

У ЛІСАХ ЛЕМКІВЩИНИ

Спомини вояка УПА

Мюнхен, 1976, 304 стор. Передмова Юрія Лопатинського-Калини. Редакція Ніни Ільницької. Мапи Йоахима Вишневецького. Оформлення Якова Гніздовського.

Спомини Івана Дмитрика, які він записав зараз після переходу на Захід — це розповідь про дії УПА на Лемківщині від 1944 аж до 1947 років. Вони написані щиро, безпретенсійно й живо, повні зворушливих, героїчних, трагічних і деколи майже пригодницьких моментів.

"У своїх споминах, — каже Ю. Лопатинський-Калина в передмові, — Іван Дмитрик нічого не замовчує, нічого не прикрашує. Він описує правдиві події і правдивих людей. Український повстанець у споминах І. Дмитрика це передусім людина. Людина свідомо та повна віри у справу, задля якої готова була покласти життя і безстрашно йшла у бій, але також людина, яка відчувала страх, холод, голод і біль. Людина, яка вміла радіти, але рівночасно і плакати. Цим розповідь І. Дмитрика якраз відмінна від тих небагатьох споминів, які дотепер появились про УПА".

Ціна 8.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic off Germany

У США:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA